

DÜNYÄ TARYHY

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň 7-nji
synlary üçin derslik

Özbeqistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan neşire hödürlenildi

Täze neşir

Daşkent – 2022

UO'K 94(100)(075.3)

KBK 63.3(0)ya72

D 89

AWTORLAR:

Tursun Salimow, **Laziz Nasrullaýew**,
Nurhayot Hakimow, **Sanjar Kuşbekow**, **Bahodir Mahmudbayew**

SYN ÝAZANLAR:

- Ş. Ergaşew** – Özbekistan Respublikasynyň Ylymlar akademiýasynyň Taryh institutynyň uly ylmy işgäri, taryh ylymlarynyň kandidaty;
- D. Urakow** – ÖzMU Taryh fakultetiniň «Dünýä taryhy» kafedrasynyň müdiri, taryh ylymlarynyň doktory;
- Ý. Taýronow** – DDPU Taryh fakultetiniň «Dünýä taryhy» kafedrasynyň müdiri, taryh ylymlarynyň kandidaty;
- A. Biýkuziýew** – ÖzMU Taryh fakultetiniň «Dünýä taryhy» kafedrasynyň mugallymy, taryh ylymlary boýunça filosofiýa doktory (PhD);
- A. Ismailow** – Özbekistan Respublikasynyň Ylymlar akademiýasynyň Özbekistanyň taryhy döwlet muzeýiniň ylmy işgäri, pedagogika ylymlary boýunça filosofiýa doktory (PhD), dosent;
- J. Mustafóýew** – NDPI «Taryhy okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň uly mugallymy;
- Z. Bazarow** – Daşkent welaýatynyň, Piskent etrabyndaky 5-nji ÝDUM-iň 1-nji derejeli taryh mugallymy.

ŞERTLI BELGILER:

Siz öwrenersiňiz.

Taryh depderiňize ýazyň!

Ýadyňyza salyň!

Meniň taryhy barlaglarym.

Taryhy syn!

Zehinliler üçin!

Şuny ýatda saklaň!

Adalgalaryň düşündirilişi.

Pikirlenip, netije çykaryň!

Soraqlar we ýumuşlar.

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi.

Original maket we dizaýn konsepsiyasy Respublikan tälim merkezi tarapyndan taýýarlandy.

ISBN 978-9943-8375-1-5

© Respublikan tälim merkezi, 2022

GIRIŞ

ziz okuwçylar, Siz 6-njy synpda müňlerçe ýyllar dowam eden dünýä we Özbegistan halklarynyň gadymky taryhyny okap öwrendiňiz. Adamzat taryhyny döwürleşdirmek prinsipine görä, Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylmagy bilen dünýä taryhynda Orta asyrlar döwri başlanýar. Bu döwür V asyryň ahyryndan XV asyryň ahyryna çenli dowam edýär. Onda ýer eýeçiligi jemgyýetiniň nähili emele gelendigi, nähili ösendigi, halklaryň durmuş derejesi, zähmet gatnaşyklary, azatlyk üçin alnyp barylan söweşler bilen bir hatarda, basybalyjylykly we talaňçylykly uruşlar hakynda hem gürrüň berilýär.

On asyr dowam eden orta asyrlar döwründe Ýewropa, Aziýa, Afrika va Amerika kontinentlerinde ençeme möhüm wakalar bolup geçdi, medeniýetiň ösüşinde ajaýyp üstünlikler gazanyldy. Merkezleşen uly döwletleriň emele gelmegi hünärmentçilik önümlerini öndürmäge, söwdanyň, ylmyň we medeniýetiň ösmegine itergi boldy. Gündogar we Günbatar döwletleriniň halklary diplomatik, söwda we medeni gatnaşyklary sebäpli önümçiligiň, ylmyň we medeniýetiň üstünliklerinden bilelikde peýdalandylar. Dünýäniň dürli çäklerinde özboluşly orta asyr siwilizasiýalary emele geldi. Ýewropada esasan hristianlyk, Aziýada bolsa yslam dini we budda uýyanlar ýaýrap, olar jemgyýetiň, ylmyň we medeniýetiň ösüşine uly täsir edipdir.

Orta asyrlar döwründe şekillenen ýer eýeçiligi gatnaşyklary adamzat taryhynda möhüm orun tutup, ol Ýewropada feodal, Aziýada bolsa ýer eýeçiligi jemgyýeti diýip atlandyrylypdyr. Hökümdarlaryň öz ýakynlaryna, emeldarlara we ruhanylara ýer-mülkleri bermegi netijesinde ýer eýeçiligi gatnaşyklary emele gelip, ilat feodallara (uly ýer eýelerine) we bakna daýhanlara bölünipdir. Ynam edilen yerleriň miras emläge öwrülmege feodallar häkimiýetiniň güýçlenmegine, bu bolsa, öz nobatynda, ýurtda syýasy dagynyklygyň höküm sürmegine getirýär.

Eziz okuwçylar, orta asyrlaryň taryhy hakyndaky maglumatlary biz maddy we ýazuw çeşmeleri arkaly alýarys. Maddy çeşmelere taryhy muzeýlerdäki zähmet we söweş gurallary, egin-eşikler we şaý-sepler, teňňeler, heýkeller, suratlar, şeýle hem, öý-jaýlar, saraýlar, köşkler, metjitler hem girýär. Ýazuw çeşmelere bolsa taryhy ýylnamalar, salgyt, jerime, sud, alyş-beriş, karz borçnamalary bilen bagly bolan resmi dokumentler, imperatorlaryň, korollaryň we patyşalaryň perman-buýruklary, syýahatçy alymlaryň we ilçileriň gündelikleri, taryhçy alymlaryň eserleri mysal bolup biler. Bular bize taryhy hadysalar we wakalar hakynda anyk maglumatlary almaga mümkinçilik berýär. Orta asyrlarda ilki ähli resminamalar we kitaplar hatdatlar tarypandan ýazylypdyr, XI asyrda Hytaýda, XV asyryň ortalarynda Ýewropada kitap çap edýän stanoklaryň döredilmegi netijesinde ýazuw çeşmeleriniň sanynyň ýiti köpelmegine getirýär. Bu bolsa orta asyrlaryň taryhy hakynda köpräk maglumat almaga mümkinçilik döredýär.

Bu döwürde bolup geçen wakalaryň ähmiýetli taraplaryny hasaba alyp, eliňizdäki bu derslige orta asyrlar döwrüniň V–XIII asyrlarynyň taryhy girizildi. Siz orta asyrlar taryhynyň soňky döwürlerinde bolup geçen möhüm wakalary hakyndaky maglumatlara 8-nji synpyň dünýä taryhy dersliginde eýe bolarsyňyz.

DERSLIK BILEN IŞLEÝÄRIS

Gadyrly okuwçylar! Dersligiň her bir temasy «Siz öwrenersiňiz», «Ýadyňyza salyň!», temanyň esasy teksti we «Soraglar we ýumuşlar» ýaly bölümlerden ybarat. Şol sanda, «Siz öwrenersiňiz» bölümünde Siz tema degişli daýanç düşüňjeler bilen tanşarsyňyz. «Ýadyňyza salyň!» bölümi Size geçen derslerdäki maglumatlary gaýtalap, täze bilimleri özleşdirmegiňiz üçin zerur mümkinçilik döredip berer.

Temanyň esasy tekstine «Taryh depderiňize ýazyň!», «Meniň taryhy barlaglarym» ýaly bölümler girizilen. «Taryh depderiňize ýazyň!» bölümünde gyzykly goşmaça maglumatlar jemlenen. «Meniň taryhy barlaglarym» arkaly Siz dürli döwletlere degişli taryhy wakalary analiz etmegi, deňşdirmegi hem-de olara pikir bildirmegi öwrenersiňiz.

Temalaryň esasy tekstinde «Taryhy syn» bölümüne hem gabat gelersiňiz. Onda Siziň üns bermegiňiz zerur bolan temanyň iň möhüm maglumatlary, şeýle hem, anyk waka-hadysalara duş gelersiňiz.

Her bir temanyň soňunda «Soraglar we ýumuşlar» berlen bolup, olary ýerine ýetirmek arkaly täze temany nähili gowy özleşdirdiňizi anyklap bilersiňiz.

Bu bölümde ilki bilen möhüm ideýalar we netijeler berilýär. Soňra soraglara jogap bermek üçin bolsa diňe bir dersligiň teksti däl-de, eýsem goşmaça, meselem, internet maglumatlaryndan, ýazuw çeşmelerinden, ylmy eserlerden we rowaýatlardan peýdalanmaly bolýar.

1-nji tema

German taýpalary we Rim imperiýasy

*German taýpalary
söweş meýdanynda*

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- german taýpalary, olarnyň ýerleşşi we hojalygy;
- tire-taýpa däpleri, dini ygtykatlary, taýpalaryň raýanlygynyň emele gelşi;
- Rim imperiýasynyň ikä bölünmegi, krizise duçar bolmagy we onuň sebäpleri;
- german taýpalarynyň Rim imperiýasynyň çäGINE guran basybalyjylyklary we olaryň netijeleri barada.

ÝADYŇYZA SALYŇ!

- Rim imperiýasy özüniň güýjüniň ýokary derejesini haçan we nädip gazanypdyr?
- Gadymy dünýäniň nähili imperiýalaryny bilýärsiňiz?

GERMAN TAÝPALARY

Rim imperiýasynyň demirgazyk çäklerinde ýaşan german taýpalarynyň göçüşleri (milady IV–VI asyrlar) Ýewropanyň taryhynda möhüm wakalardan biri boldy. Bu taýpalar hakyndaky ilkinji ýazmaça maglumatlar Ýuliy Sezaryň «Galliya urşy hakynda ýatlamalar» we Rim taryhçysy Korneliý Tasitiň «Germaniýa» eserlerinde berlen.

German taýpalary Ýewropanyň demirgazygynda hem-de Reýnden Elba derýasyna çenli bolan çäklerde ýaşapdyrlar. Olar belent boýlary, gök gözleri, gyzgylt saçlary, söweşeňligi we tutanýerlilik bilen günorta halklaryndan tapawutlanyp durýardy. Germanlaryň berk hem-de biri-birine ýakyn gurlan obalary bolmandyr. Her bir maşgala otluklar we tokaýlar bilen gurşalan aýratyn hojalykda ýaşap, daýhançylyk we çarwaçylyk bilen meşgullanypdyr. Tire topary derejesinde ýaşayan germanlarda jemgyýetçilik ýer eýeçiligi bar bolup, tire toparlary hyzmatdaşlykda tokaýdaky agaç-

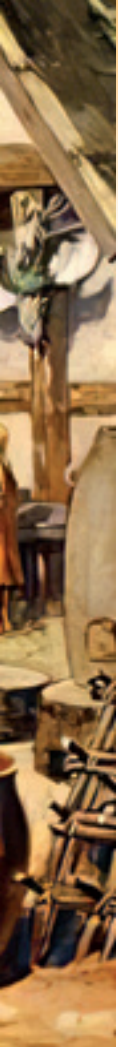

German taýpalarynyň durmuşy

lary kesip, täze ýerleri açypdyrlar. Ýeri ilki ýönekeý agaç plug kömeğinde işläp bejeripdirler, ýeri dökünlemändirler. Soňra çalşyryp ekmek usuly hem-de azaldan demir pluga geçilmegi zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna, hasylyň artmagyna sebäp bolupdyr. Olar haýwanlaryň derisinden geým tikip geýipdirler, gylç, galkan palta we naýzalar bilen ýaraglanyp, uruşmagy we aw awlamagy gowy görüpdirler. Gündelik durmuşynda bolsa nandan görä süýt, peýnir we eti köpräk iýipdirler. Hünärmentçilikde esasan ok-ýarag, esbap-enjamlar, egin-eşikler we gap-çanaklar öndüripdirler. Şeýlelikde olarda külalçylyk, dokmaçylyk, zergärlik, deri we agaja bezeg bermek pudaklary ösüpdir. Olar demir, altyn, kümüş, mis, gurşun gazyp almagy hem bilipdirler. Gadymky Rim bilen söwda-satyk etmek german taýpalarynyň durmuşynda möhüm rol oýnapdyr. Olar rimlilere gullary, çarwa mallaryny, deri, ýantar ýetirip beren bolsa, rimliler olary toýun, çüýşe, bronza gaplar, altyn we kümüş şaý-sepleri, ýaraglar we gymmatbaha matalar bilen üpjün edipdirler.

Germanlar obşinasy döwlet emele gelýänçä tire-taypa basgançagyny başyndan geçiripdirler. Şonuň üçin syýasy gurluşynyň esasyny taýpalar düzüp, taýpany halk ýygynlarynda saýlap goýlan **konunglar** (aristokrat şahslar) dolandyrypdyrlar. Olar öz taýpadaşlaryny buýrukdan görä şahsy görelda, ynandyrmak arkaly dolandyrypdyrlar. Taýpanyň ähli ýaraglanan erkin wekilleri gatnaşýan **halk mejlisi** ýokary häkimiýet organy hasaplanypdyr. Ol wagtly-wagtynda çagyrylyp, iň möhüm meseleleri:

taýpa başlygyny saýlamak, taýpanyň içindäki dawalary çözmek, uruş yglan etmek we parahatçylygy dikeltmek ýaly meseleleri çözüpdir. Taýpany täze ýerlere göçürmek meselesi hem taýpanyň mejlisinde çözülipdir.

Germanlaryň durmuşynda kem-kemden harby bölümler (družina), olaryň serkerdeleriniň abraýy barha ýokarlanylýdyr. Munda emläk bölünişiginiň güýçlenmegi (IV–V asyrlar), özara we daşky uruşlaryň köpelmegi esasy rol oýnapdyr. Netijede syýasy sistemada hem özgerişler başlanyp, IV–V asyrlarda alemann, got, frank taýpa bileleşikleri emele gelipdir.

Gadymky germanlaryň dininde aýratyn ähmiýete eýe bolan ruhanlyklar, berk ybadathanalar, dabaraly döp-desurlar bolmandyr. Olar tebigatyň güýçlerine – asmana, gök gürrüldisine, şemala we ýere sygynypdyrlar. German taýpalarynyň sosial-syýasy durmuşyndaky özgerişler hem-de Rim imperiyasy bilen hemişelik gatnaşyklary olaryň dini ynamlarynyň üýtgemegine getirýär. Taýpalaryň arasynda wagyz-nesihat arkaly hristian dini dargap, sosial osüş has-da çaltlanypdyr.

German söweşijileri

GERMANLARYŇ GÜNBATAR RIM IMPERIÝASYNA ÇOZUŞLARY

IV asyrdan Rim imperiýasy özüniň öňki gudratyny ýitirýär. Bu hadysanyň birnäçe sebäpleri bolup, olardan iň esasysy gullaryň zähmetiniň pese düşmegidi. Taryhdan mälim bolşy ýaly, gullar önümçilik depgininiň artmagyndan peýda görmändirler. Imperiýanyň krizisi, gullaryň sanynyň köpelmeginde esasy orun tutan daşky basybalýjylykly uruşlaryň bolmazlygy meseläni has-da ýitileşdiripdir.

Dolandyryjy häkimiýeti, şeýle hem, goşuny azyk önümleri, geým-gejimler, söweş enjamlary bilen üpjün etmek zerurlygy salgytlaryň ýyldan-ýyla artmagyna getirýär. Bu bolsa yönekeý şäherlileriň we daýhanlaryň arasynda hem närazylygy güýçlendirýär. Krizis 395-nji ýylda Rim imperiýasynyň ikä:

Rimli söweşijiler

Günbatar we Gündogar bölümlere bölünmegi bilen gutarýar. Güýçli krizisi başyndan geçirýän Günbatar imperiýa german taýpalary: wandallar, westgotlar (demirgazyk gotlar), ostgotlar (gündogar gotlar), anglar, sakslar, franklar we başga taýpalaryň hüjümleri güýçlendi.

Halklaryň beýik göçüşlerini gündogardan Ýewropa ýörüş başlan göçme hunn taýpalary tizleşdirýär. Hunnlardan gaçyp Rim imperiýasynyň çäklerine geçen westgotlar imperiýanyň goşunlaryny derbi-dagyn edýär. Bu ýeňlişden soň imperiýa özüni dikeldip bilmeýär. Şol sebäpli westgotlar 410-njy ýylda serkerdeleri Alarihiň ýolbaşçylygynda «baky şäher» adyny alan Rimi eýeleýär. Westgotlar şäheri üç gün talaýarlar. Ilatyň garşylyk görkezmegi hem-de azygyň gutarmagy warwarlary şäheri taşlap, günorta Galliýa yza çekilmäge mejbur edýär. Westgotlar 418-nji ýylda günorta-demirgazyk Galliýada ilkinji warwar korollygy – Westgot korollygyny düzýärler. Köp wagt geçmän wandal we alan taýpalary demirgazyk Afrikada, ostgotlar – Italiýada, franklar – Galliýada, angl-sakslar – Britaniýa adalarynda ýerleşip, öz döwletlerini düzýärler.

German taýpalarynyň Rim imperiýasyna çozup girmegi

ZEHINLILER ÜÇIN!

Günbatar Rim imperiýasyndaky harby serkerdelerden biri Odoakr 476-njy ýylda özüniň goşuny bilen pitne göterip, soňky imperator – Romul Awgustuly tagtdan agdaryp, monastyra goýberýär. Imperatorlyk nyşanlaryny Konstantinopola goýbermegi buýurýar. Bu sene taryhda Ýewropada gulçulyk jemgyýetinden ýer eýeçligi gatnaşyklaryna (feodal jemgyýete) geçmegiň başlanandygyny aňladýar.

Ostgotlar Italiýada paýtagty Rawenna bolan güýçli korollygy düzýärler. Olaryň koroly Teodorih antik medeniýetini saklamagy we Rimi gaýtadan diklemegi maksat edinýär. Onuň baş weziri rimli aristokrat, bilimli filosof Boesiýdi. Boesiý özara uruşlary ýatymaga hereket etmegine seretmezden, ostgotlaryň we rimlileriň arasyndaky dawany çözmegiň hiç alajy bolmaýar. Närazyçylyklar diňe ostgotlaryň iň gowy ýerleri eýeläp alandygy üçin däl-de, ilki bilen, din, döp-dessurlar, dildäki tapawutlar sebäpli bolupdyr. Ostgotlaryň we rimlileriň arasyndaky agzalalyklar, Wizantiýanyň çozuşlary VI asyryň ortalaryna gelip, Ostgot korollygynyň ýykylmagyna sebäp bolýar. Emma tiz arada Demirgazyk Italiýa ýene bir german taýpasy – langobardlar çozup girýär. Olar Langobard korollygyny düzýärler.

ADALGALARYŇ DÜŞÜNDIRILIŞI

Konung – taýpa baştutany, aristokratlaryň ýokary wekili.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. German taýpalary barada nähili düşüňjä eýe bolduňyz? Olar hakyn-da kimler maglumat ýazyp galdyrypdyrlar?
2. Rim imperiýasynyň gowşamagyna haýsy faktorlar sebäp bolupdyr?
3. Pikirleniň: näme üçin german taýpalary Rim imperiýasynyň baý medeniýetini weýran edipdirler?
4. German taýpalary nirelerde öz döwletlerini döredipdirler?

2–3-nji temalar

Frank döwleti: korollykdan imperiýa tarap

Franklar taýpasy

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- frank taýpalary, korollygyň döremegi we korol Hlodwig;
- döwlet dolandyrylyşy hem-de hristianlygyň kabul edilmegi;
- Karl Martell we Pipin Göýdük döwründe geçirilen reformalar;
- Beýik Karlyň harby ýörüşleri, giň çäkleri basyp alyp, imperiýanyň düýbünü tutmagy;
- Täze Rim imperiýasy nyň dargamagy we Kapetingler dinastiýasy barada.

ЎАДЫЊЗА САЛЫЊ!

- Halklaryň beýik göçüşleri nähili başlanypdyr?
- German korollyklary nirede we nähili düzülen?
- «Imperiýa» adalgasy nämäni aňladýar?

Beýik Karl tarapyndan taýpalaryň boýun egdirilmegi

FRANK TAÝPALARY

German taýpalarynyň guran döwletleriniň arasynda berk we uzak ýaşany Frank korollygy boldy. Frank taýpalary ilki bilen Reýn derýasynyň aşaky böleginde ýaşapdyrlar. Olar hem başga german taýpalary ýaly urug-taýpa gurluşynda ýaşap, daýhançylyk we çarwaçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Talaňçylykly uruşlar franklaryň hem bölünmegini tizleşdirip, harby aristokratlaryň we družinalaryň täsirini güýçlendirýär.

Franklaryň teňnesi

Hlodwigiň mirasdüşerleri

TARYHY SYN!

Hlodwigiň buýrugyna görä, Sali franklarynyň köne kada-kanunlary toplanyp, latyn dilinde «Sali hakykaty» ýazylýar. Onda ýazylmagyna görä, yer-mülk diňe erkekler tarapyndan miras hökmünde nesilden-nesle geçip, jenaýatlaryň görnüşine görä dürli görnüşdäki jerime we jeza çäreleri ulanylypdyr. Kanunlarda sosial deňsizlik öz beýanyny tapyp, aristokratlar, erkin franklar, bakna adamlar ýa-da gullaryň eden jenaýatlaryna garap dürli jerimelere çekilipdir.

FRANK KOROLLYGY

Franklaryň V asyryň ortalaryndan başlap Rim imperiýasynyň olara goňşy çäkleri – Sena we Luara derýalarynyň kenarlaryna hüjümleri güýçlendi. Franklar döwleti Demirgazyk Galliýada gurulýar. Onuň esaslandyryjysy Meroweýler urugyndan çykan, Sali franklarynyň ýolbaşçysy Hlodwig bolupdyr. Onuň goşuny 486-njy ýylda Suasson şäheriniň golaýynda Rim goşunlaryny ýeňýär, soňra westgotlary boýun egdirip, Günorta Galliýany hem eýeleýär.

Meroweýiň agtygy Hlodwig franklaryň ilkinji korollygy – Merowinler dinastiýasyny esaslandyryar. Ol taqta dawa edýänleriň hemmesini ýeňip, halk ýygnaclaryny çagyрмаýar. Korolyň köşgi dolandyryş merkezi hasaplanypdyr. Korollygyň harby güýji köp sanly družina bolupdyr. Welaýatlary dolandyrmagy graflara tabşyrypdyr.

Franklar Galliýany basyp alandan soň, ýerli rim-gall aristokratlaryň emläklerine degmeýär. Köp sanly bolmadyk franklara Rim imperatoryna degişli we boş ýatan ýerler bölüp berilýär. Netijede franklaryň häkimiýetini goldaýan ýerli asylzadalar Hlodwige döwleti dolandyrmakda kömek berip, kem-kemden frank aristokratlary bilen goşulyşyp gidýärler. Franklarda döwleiniň ilaty garyşyk – latyn-german dilinde gepleşýärler, ol soňra fransuz diline esas bolýar. Ýazmak üçin diňe latyn dilini ulanypdyrlar.

HRISTIANLYGYŇ KABUL EDILMEGI

Franklaryň otparazçylyk (köp hudaýlylyk) dinleri olary Galliýada höküm sürmäge kömek bermedi diýen ýaly. Ilatyň arasynda ýokary abraýa we täsire eye bolan hristian çerkowynyň Frank ýolbaşçylaryna uly kömek bermegi mümkinligine düşünişdirler. Çerkownyň «her bir häkimiýet hudaý tarapyndan» diýen ynamy hem korola makul bolupdyr. Hlodwig täze dini kabul etmek arkaly döwlet dolandyryşynda rim-gall ilatyny birleşdirmek mümkinligini düşünişdir. Korol 496-njy ýylda Rim çerkowynyň tertiplerine görä hristian dinini kabul edýär. Soňra korolyň družinasy we ýönekeý franklar hem kabul edýärler. Bu çäre korol häkimiýetiniň we Rim papasynyň (katolik çerkowynyň başlygy) ýolbaşçylygyndaky günbatar çerkow soýuzyny üpjün edýär.

Hlodwigi hristianlyk dininiň taglymatyny düşünişdir kabul eden we görelde dindar bolan diýmek kyn. Emma amala aşyrylan bu çäreler gelejege hyzmat etmäge niýetlenipdi. Şol wagtdan franklar we rim-gallar ýuwaş-ýuwaşdan biri-birleri bilen ýakynlaşyp, bitewi bir halka öwürlip başlady. Hristianlyk bilen tanyşmak franklara Rim medeniýetiniň dürli pudaklaryny, durmuş derejesini özleşdirmäge mümkinçilik berýär.

Hlodwigiň döwletiň çäklerini ogullaryna bölüp bermegi soňra döwletiň dargap gitmegine sebäp bolýar.

ŞUNY ÝATDA SAKLAŇ!

Franklaryň düzen döwleti ilki ony dolandyran dinastiýanyň ady bilen atlandyrylypdyr.

X asyrdan paýtagt Parižniň töweregindäki welaýat – Il-de-Fransyň adyndan gelip çykyp, Fransiýa diýip atlandyryldy. Geçmişde ýurdumyzda ony Farangistan, ilatyna bolsa faranglar diýipdirler.

*Karl Martell
Puatýe söweşinde*

KARL MARTELL

arl Martell döwründe frank korollygyna howp salan dawalar çäklendirilýär. Franklaryň çäklerine Pireneý daglarynyň arkasyndan Arap halypalygynyň goşunynyň çozuşy başlanýar. Ýedi gün dowam eden 732-nji ýyldaky Puate söweşinde Karlyň atly goşuny araplaryň hüjümini saklaýarlar. Bu ýeňiş üçin Karla «Martell» (Palta) lakamy berilýär.

Daşky duşmanlaryň hüjümlerini gaýtarmak üçin franklar goşunyny reforma etmäge hem-de güýçli atly goşun düzmäge mejbur bolýarlar. Söweş meýdanlarynda atly goşun esasy rol oýnanlygy sebäpli, pyýada halk goşunlary uruşda soňky orunlarda durupdyr.

BENEFISIY REFORMASY

Hemişe uruşa taýýar bolan atly goşun düzmek maksadynda Karl Martell özüne hyzmat edýän harby adamlaryň sanyňy köpeldýär. Ol atly goşun söweşijilerine daýhanlaryň kärendesine peýdalanýan ýa-da jemgyýetçilik ýer meýdanlaryndan bölüp berip başlaýar. Harby hyzmat üçin berilýän ýerlere *benefisiy* («peşgeş», «ýagşylyk») – ilki orta asyrlarda Günbatar Ýewropada korol ýa-da iri feodal tarapyndan wassala belli bir işi ýerine ýetirmek, köplenç harby gullugy bejermek şerti bilen peşgeş berilýän ýer diýip at beripdirler. Beýle ýerler miras bolman, harby hyzmat edýän möhletinde berlen. Eger jeňçi harby hyzmaty bejermeyän bolsa, benefisiy alyp goýlupdyr. Feody almak bilen bagly ähli şertler berýän we alýanyň arasyndaky şertnama bilen pugtalandyrylypdyr. Feod eýelerine **feodal** diýmek endik bolupdyr. Benefisiy reformasy sebäpli wagtyň geçmegi bilen feodallar derejesi şekillenip, orta asyr rýsarlygynyň esaslary döredilýär.

TARYHY SYN!

Döwürleriň geçmegi bilen benefisiy harby gullugyny ýerine ýetirmek şerti bilen miras edip berlip başlandy. Netijede X asyrdan benefisiy feoda – şertnama görä harby gulluk we başga borçnamalary ýerine ýetirmek şerti bilen berilýän miras emläge öwrülýär.

MENIŇ TARYHY BARLAGLARYM

1. **Benefisiy reformasynyň maksat we sebäplerini anyklaň.**
2. **Reformanyň mazmunyny häsiýetlendirin.**
3. **Alnan netijeleri taryh depderiňize jedwel görnüşinde ýazyň.**

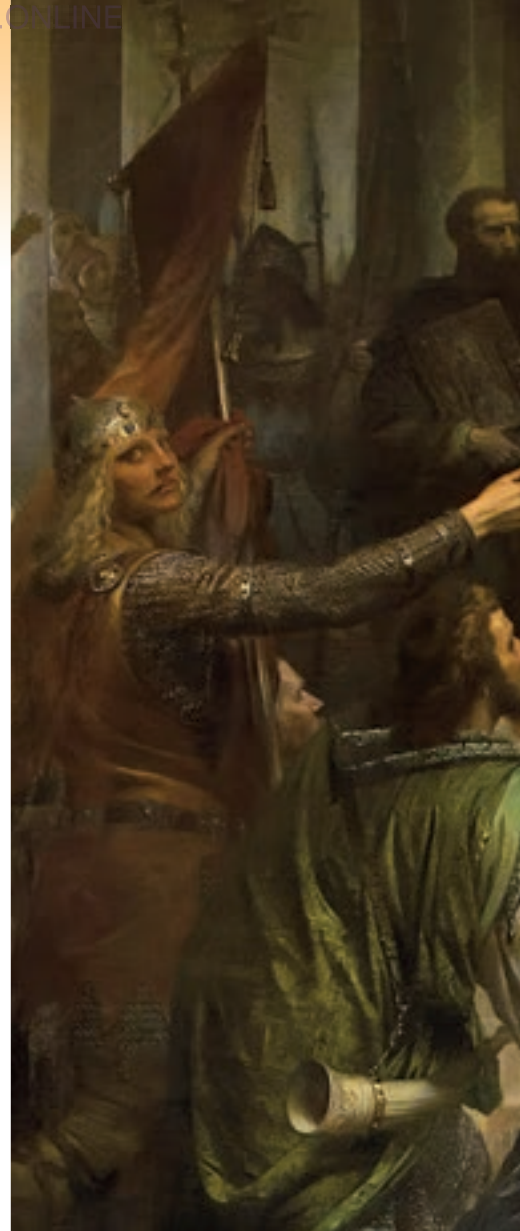
Karl Martelliň oğly Pipin Göydük atasynyň alyp baran çerkow yerlerini konfiskasiya etmek syýasatyndan geçmäge karar etdi hem-de çerkow ýakynlaşmak syýasatyny amala aşyrdy. Çünki Merowyň korollaryny tagtdan düşürüp, özi korol bolmak üçin papalaryň kömegine mätäçdi. Ahyrynda Pipin Göydük öz maksadyna ýetdi: Merowinler dinastiýasyndan bolan soňky koroly tagtdan düşürüp, Rim katolik çerkowynyň papasyna korol bolmak islegini bildirdi we ondan goldamagy sorayar. 751-nji ýylda Suasson şäherindäki frank aristokratlarynyň ýygnaýynda Pipin frank koroly diýip yglan edilýär. Şeýlelikde, Karolinler dinastiýasy resmi taýdan (751–987-nji ýyllar)da hökümdarlyk edip başlaýar. Aslynda dinastiýanyň düybüni tutan Pipin Göydük bolsa-da, döwürler geçip taryhçylar ony nesliniň iň meşhur wekili Karlyň ady bilen dinastiýany Karolinler dinastiýasy diýip at beripdirler.

Köp geçmän germanlaryň langobard taýpalary Rimi gabawa alanda, papa Pipine kömek sorap ýüz tutýar. Pipin Italiya ýörüş başlap, langobardlar korolyny ilki basyp alan şäherlerini we merkezi Italiýany papa bermäge mejbur edýär. Bu çäklerde 756-njy ýylda papanyň dünýewi döwleti (häzirki Watikan) emele gelýär.

ZEHINLILER ÜÇIN!

Franklar Pipini «göydük» diýip atlandyrypdyrlar – onuň boýy hakykatdan hem pes bolupdyr (135 cm), emma, aýtmaklaryna görä, korol beden taýdan güýçli bolup, uzyn gylyçdan ussatlyk bilen peýalanypdyr.

BEÝIK KARL

Beýik Karlyň täç geýmek dessury

eýik Karl Pipiniň ogly bolup, frank döwletini (768–814) 46 ýyl dolandyrypdyr. Karl daýaw, güýçli we takatly adam bolupdyr. Orta asyrlarda Beýik Karl hakyn-da ençeme rowaýatlar we goşgular ýazylypdyr. Ýazyjylar we ýyl ýazgylarynda onuň harby edermenliklerini, adalatly we akyldarlygyny wasp edipdirler. Onuň latynça adyndandan (Karolus)y esas edip, özlerini *korol* (şa) diýip atlandyryp başlapdyrlar. Ençeme harby ýörüşlere ýolbaşçylyk edip uly patyşalyk düzeni, döwletde täze kanunlar işläp çykyp, magaryf we medeniýete hemaýatçylyk edeni üçin taryhçylar Karla «Beýik» diýip at berlipdirler.

Karlyň hökümdarlyk eden ýyllarynda 53 sany harby ýörüşler alnyp barylady. Ol uly goşun bilen uzak ýörüşler başlap, Rim papasyna kömekleşmek üçin iki gezek Alp daglaryndan aşyp, Italiýa çozup girýär. Karl langobardlary ýeňip, olaryň korolyny ýesir alýar. Italiýanyň köp bölegi Frank döwletiniň emläğine öwürilýär. Karl araplara bakna bolan Ispaniýa birnäçe gezek ýörüş edýär. Basyp alnan kiçi çäklerde Ispan merkezi düzülýär.

Frank goşunlarynyň iň uzak dowam eden we agyr uruşlary Reýn we Elba derýalarynyň aralygynda ýaşan saks taýpalaryna garşy (772–804) alnyp barylýar. Karl

rehimsizlik bilen belli bir derejede sakslaryň hristian dinini kabul etmegine hem-de öz häkimiýetine boýun egmegini gazanýar. Saksoniýany birnäçe graflyklara bölüp, olary dolandyrmak üçin frank we saks aristokratlaryny belleýär. Aristokratlar, ýepiskoplar we monastyrlyar zabt edilen döwletde uly emläklere eýe bolýarlar.

KAROLINGLER IMPERIÝASY

eýik Karlyň hökümdarlygynyň soňky ýyllarynda frank korollygyny öňki Rim imperiýasynyň çäkleri bilen deňeşdirmek bolýardy. Bu ýagdaý Karlyň maslahatçylarynyň arasynda ony, gadymky rimlilere öýkünip, imperator diýip yglan etmek taglymynyň döremegine getirýär. Beýle mümkinçilige bolsa 800-nji ýylda ýerli Rim aristokratlary tarapyndan papa Lew III-e garşy göterilen pitneden peýdalanyňp ýetýärler. Rimliler tarapyndan hüjüme duş gelen papa katolik çerkowyna sadyklygyny subut eden Karlyň köşgüne bukalga gözläp barmaga mejbur bolýar. Ol Beýik Karl dan kömek sorayar. Papanyň haýyşyna görä razy bolan Karl goşun goýberip pitnäni basyp ýatyrýar.

Rim papasy minnetdarlyk hökmünde 800-nji ýylyň dekabrynda Rime gelen Karla öwülýa Pýotryň ybadathanasynda imperatorlyk täjini geýdirýär. Şeýdip, Karlyň möhüründe görkezilen «Täze Rim imperiýasy» düzülip, onuň merkezi Ahen şäherinde bolýar.

DÖWLET DOLANDRYŞY

arlyň köşk işgärleri we emeldarlary şol bir wagtda wezirleriň wezipesini hem ýerine ýetiripdirler. Korol köşgüniň ýokary wezipeleriniň hatarynda maliýe, salgyt, harby pudak, aşhana, athana we başgalar bolupdyr. Iri taýpalary gersoglar (nemesçe, «saýlanan harby ýolbaşçy», soňra miras bolan taýpa başlygy) dolandyrypdyr. Döwürleriň geçmegi bilen gersog iň ýokary aristokratlyk derejesine öwürülýär. Iri bolmadyk çäkleri imperatoryň saýlan graflary (nemesçe, «korolyň saýlan emeldary») dolandyrypdyr, bu adalgalar hem aristokratlaryň derejesine öwürülipdir. Karl öz döwletiniň serhetlerini berkitmek maksadynda markalar (nemesçe, «serhet welaýaty») düzüpdir, olary markgraflar (nemesçe, «serhet welaýatynyň häkimi») dolandyrypdyr.

Karl köşk işgärleri bilen döwleti aýlanyp, ol ýerdäki hakyky ýagdaýa gözegçilik edip, şol arkaly döwleti dolandyrypdyr. Imperator ýylyna iki gezek – dünýewi we ylmy aristokratlaryň ýokary maslahatyny geçiripdir. Olaryň razylygy bilen permanlar çykarypdyr. Ýerleri graflar dolandyrypdyr, emma olara gözegçilik etmek üçin imperiýanyň ähli çäklerine özüniň ynanan adamlaryny – «hökümdar wekilleri»ni goýberipdir. Imperiýanyň esasy goşuny atly bölünmeler bolupdyr.

Buthana ýepiskoplary, iri monastyr abbatlary imperatoryň permanlarynyň ýerlerde amala aşyrylmagyna kömek beripdirler. Karl sapara çykanda graflaryň, ýepiskoplaryň işini hut özi barlapdyr. Eger wezipesinden peýdalananlygy hakynda anyklansa, jogapkärleri tiz wezipesinden boşadypdyr. Imperiýanyň çäkleriniň örän uly bolmagy oňa hemişe gözegçilik etmegi kynlaşdyrypdyr. Galyberse-de, graflar hem öz welaýatlarynda hojaýynlyk etmäge, wezipesini miras edip galdyrmaga ymtylypdyrlar. Bu hadysa bolsa wagtyň geçmegi bilen merkezleşen dolandyryşyň gowşamagyna, imperiýanyň krizise duçar bolmagyna ýol açýar.

Ýewropa hökümdarlarynyň arasynda Karlyň abraýy belent bolupdyr. Onuň köşgüne uzak-ýakyn döwletleriň ilçileri gelip durupdyr. Taryhy ýylnamalarda ýazylmagyna görä, halypa Horun ar-Raşid ilçileri arkaly Karla gymmat bahaly sowgatlaryň hatarynda Iýerusalimdäki Isa pygamberiň gubury ýerleşen ýeri simwol hökmünde beripdir.

IMPERIYANYŇ DARGAMAGY

asybalyşlar arkaly düzülen Beýik Karlyň Täze Rim imperiýasy ösüşini dürli de-rejesindäki taýpalardan düzülen bolup, onuň uzak höküm sürmegi kyndy. Karl wepat edenden soň köp geçmän imperiýanyň dargamagy başlandy. Onuň nebereleri döwründe Werden şäherinde 843-nji ýylda düzülen şertnama görä imperiýa üçe bölünip, olaryň esasynda üç sany – Fransiýa, Germaniýa we Italiýa döwletleri düzülipdir. Werden şertnamasyndan soň Karolinler imperiýasynyň günbatar bölegi Beýik Karlyň neberesine berilýär, netijede Günbatar Frank korollygy emele gelýär. Bu çäklerdäki ilatyň esasy bölegi demirgazyk roman dilinde gepleşýän rim-gallardan ybarat bolanlygy üçin fransuz halkynyň şekillenmegi tizleşip, bu çäklere Galliýa däl-de, eýsem Fransiýa («franklar döwleti») diýip atlandyryp başladylar. Bu döwürde Karolinler häkimiýetiniň gowşamagy başga halklaryň zygiderli hüjüm etmegine mümkinçilik berdi. Netijede iri feodallar birleşip, döwleti basybalyjylardan gorap başladylar. Karolinleriň soňky wekili Lýudowik V wepat edenden soň, aristokratlar we ruhanylar 987-nji ýylda Robertinler maşgalasyndan bolan graf Gugo Kapeti Fransiýanyň koroly diýip ygylan etdiler. Şeýlelikde Fransiýada Kapetinler dinastiýasyna esas salyndy. Emma Kapetinleriň häkimiýeti ilki güýçli bolman, korollyk IX–X asyrlarda birnäçe özbaşdak mülklere – Normandiýa, Akwitaniýa, Burgundiýa gersoglyklaryna, Tuluza, Şampan, Flandriýa graflyklaryna bölünip gidýär. Olaryň her biri özbaşdak bolup, käte koroldan hem güýçli-räk goşuna we uly ýer-mülklere eýedi. Korol öz domeni (ýer-mülk) – Pariž we Orlean şäherlerini öz içine alan Il-de-Frans gersoglygynda hökümdarlyk edýärdi.

Fransiýada X–XI asyrlarda oba-hojalygy, hünärmentçilik we söwda ösüp başlaýar. Zähmet bölünişiginiň ösmegi sebäpli welaýatlaryň öz islegina görä ýaşamagy gutarýar. Söwda-satyk olary biri-birine baglap goýýar. Welaýatlaryň arasyndaky ykdysady gataşyklary ösdürmek zerurlygy feodal dagynyklygyň gutarmagyny aňladyp başlady. Buthananyň we feodallaryň özbaşdaklygyndan jebir gören şäher ilatynyň goldamagy netijesinde korolyň gudraty artyp başlady. Bu güýçlere daýanan kapetinler XII asyryň başlarynda öz domeninde tertip ornaşdyryp, emlaklerini köpeldiler we ýuwaş-ýuwaşdan Fransiýany birleşdirip başladylar. Korol Lýudowik VI korollygynda duran baron galalaryny özüne boýun egdirmäge miýesser boldy. Onuň ogly Lýudowik VII (1108–1137) bolsa Akwitaniýa gersoglygynyň mirasdüşeri – Eleonora öýlenmek arkaly öz domenini has-da giňeldi. XIII asyryň başlaryna gelip Fransiýanyň ähli çäklerinde diýen ýaly Filipp II-niň hökümdarlygy ornaşdyrylyp, korolyň häkimiýeti has-da pugtalanýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Frank korollygynyň emele gelşini aýdyp beriň.
2. Franklaryň hristianlygy kabul edişlerini Siz nähili bahalaýarsyňyz?
3. Siziň pikiriňizçe, Täze Rim imperiýasy näme üçin uzak ýaşamady?
4. Werden şertnamasyndan soň nähili syýasy özgerişler bolup geçdi?

4-nji tema

Britaniýadan – Angliýa

Anglosakslar

SIZ ÖWRENERSIŃIZ:

- Britaniýanyň ýerli italy;
- anglosakslar: goranmakdan basyp almaga tarap;
- normannlaryň çozuşlary we olara garşy göreş;
- korol Alfred we onuň işleri;
- normandlaryň XI asyrdaky basyp alyşlary hakynda.

BRITANIYANYŇ ÝERLI ILATY BARADA

eýik Britaniya Ýewropanyň demirgazyk-günbatar böleginde ýerleşen. Bu çäklerde mil. öňki. I müň ýyllykda kelt taýpalary – brittler ýaşapdyr. Milady 43-nji ýyldan başlap Britaniya adalarynyň köp bölegini rimliler basyp alýar, şonuň bilen Günorta Britaniyanyň üstünden olaryň 400 ýyllyk diýen ýaly hökümdarlygy başlanýar. Rim imperiýasy Britaniya adalaryny basyp alanynda, adanyň günortasynda kelt, britt, demirgazygynda – häzirki Irlan-diýada we Şotlandiýada – skott, pikt taýpalary ýaşapdyr.

ANGLOSAKSLARYŇ ÇOZUŞY

Rimiň Britaniyadaky legiony 407-nji ýylda Italiya gaýdandan soň, adadaky rimli ilat hem materige gaýdýar. Bu wagtda adadaky britt, keltleriň özara uruşlaryndan peýdalanan demirgazyk çäklerdäki pikt va skott taýpalary olara garşy hüjüm başlaýarlar. Olardan goranmak maksadynda brittler Germaniýanyň içki (demirgazyk) böleginde ýerleşen angl, saks, ýut we friz taýpalary (umumy ady anglo- saks)dan kömek soraylar. Germanlar ilki üç sany gämide gelýärler. Emma yerli ilatyň harby

**TARYH
DEPDERIŇIZE
ÝAZYŇ!**

*London milady
43-nji ýylda adany
Rim imperiýasy
tabyn edenden soň
Temza derýasynyň
kenarynda gurlan
hem-de dört asyra
golaý rimlileriň baş
şäheri bolupdyr.*

taýdan gowşaklygyndan peýdalanyp, anglosakslar ýüzlerçe, müňlerçe taýpadaşlaryny «goraýjy»lardan «basybalyj»lara öwürilmäge ündeýärler.

KOROL ARTUR

dadaky soňky rimlilerden Amwrosiý Awrelian VI asyryň başlarynda brittleri birleşdirip, anglosakslara garşy ýarym asyr diýen ýaly göreşýär. Kelt taýpalarynyň hatyрасында bu ýeňişler hakýndaky maglumatlar asyrlaryň dowamynda saklanyp galdy. Emma rowaýatlarda basybalyjylara hüjüm eden gahrymanlaryň ady üýtgäpdir. Dessançylar ony Artorius ýa-da Artur diýip atlandyrypdyrlar.

*Tegelek stol
rysarlary*

IRKI FEODAL DÖWLETLER

mwrosiý Awreliandan soň brittlerde mynasyp ýolbaşçynyň bolmanlygy anglosakslar tarapyndan adanyň köp böleginiň basyp alynmagyna mümkinçilik berýär. Adada ýerleşen anglosaks taýpalary bolsa V–VI asyrlarda ýerli brittleriň galan bölegini boýun egdirip, özleriniň ilkinji feodal korollyklaryny düzýärler. Ýerli brittler adanyň demirgazyk-günbatar bölegine sürüp çykarylýar. Eihenç basybalyjylykdan ençeme brittler we keltler frank döwletiniň Armorika welaýatyna göçüp gelip, bu ýere Bretan diýip at berýärler. Brittleriň bir bölegi uruşda heläk bolýar, galanlary soňra germanlar bilen garyşyp gidýär. Britaniýada kelt, britt dilleri däl-de, basybalyjy *angllaryň dili* üstün bolýar. Olar dürli şiwelerde gepleşipdirler, emma ýyllar geçip, angllaryň ýaşan Mersiýa şiwesi giňden ulanylyp başlapdyr. Şeýlelikde soňra basybalyjylaryň gepleşik dili iňlis,

döwlet bolsa **Angliýa** adyny alypdyr. Basybalyjylaryň ençeme taýpalary we boýun egdirilen ilatyň galan bölegi ýeke-täk halka birleşip başlapdyr. Taryhda olar anglosaks adyny alýar.

DÖWLET DOLANDYRYŞY

nglosaks korollyklary monarhiýa döwletleri bolsa-da, emma olarda korol häkimiýeti gowşakdy. Korol aristokratlardan ybarat «Danalar maslahaty»na tabyndy. Maslahat kanunlary tassyklaýardy we döwletiň ýokary sud organy hasaplanýardy. Hatda, maslahatyň koroly saýlamagy we ony tagtdan mahrum etmegi hem mümkindi. Döwletde graflyklar düzülip, olary korolyň wekili – şerif dolandyryardy. Şeýlelikde iňlis jemgyýeti ýuwaş-ýuwaşdan feodal görnüşe geçdi. Onda iri ýer eýeleri – *lordlar* peýda boldy. Täze düzülen korollyklar hemişe biri-birine garşy bolupdyr. 829-njy ýylda Uesseks hökümdary Ekbert adadaky ähli korollyklaryň ilatyny ýeke-täk döwlete birleşdirip, özüni korol diýip yglan edipdir. Şeýlelikde IX asyryň başlarynda anglosaks döwletleri birleşdirilip, döwleti umumy at bilen «**Angliýa**» diýip atlandyryp başlady.

ZEHINLILER ÜÇIN!

TEGELEK STOL ROWAÝATY

Rowaýata görä, korol Artur mejlislerde gatnaşyjylar bir-birleri bilen iň gowy jaý meselesinde çekişmezlilikleri we özlerini deň duýmaklary üçin tegelek stoly oýlap tapypdyr. Çünki feodallaryň ortasynda ýokary orunlarda oturmak üçin tiz-tiz çekişmeler bolup durýardy, bu hatda ýaragly çaknyşyklara öwrülip gidýärdi. Tegelek stol Kamelot galasyndaky iň uly zaldady. Onuň töweregindäki oturgyçlarda rysarlardan özüniň edermenligi bilen halal ynsanlaryň hataryna girmek hukugyny ele alan hem-de ýokary rysarlyk ordenine sezewar bolanlaryň oturanlygy aýdylýar. Ýazgylarda rysarlaryň sany dürli görkezilýär, olaryň köpçüliginde 24 sany bolany ýazyp galdyrylan.

Häzirki günde Winçesterde 24 agzadan ybarat maslahat heniz hem geçirilýär, bu döp ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda üznüksiz dowam edip gelýär. Artur tegelek stolda rysarlar bilen döwlet dolandyryşy, harby ýörüşler, döwlet howpsuzlygyny üpjün etmek, raýatlary basybalyjylardan goramak ýaly möhüm meseleleri ara alyp maslahatlaşypdyr.

NORMANLARA GARŞY GÖREŞ

irleşen anglosaks korollygy düzülmegi bilen normanlara garşy gaty göreş başlamaga mejbur bolýar. Normannlaryň ýolbaşçylary söweşeňligi bilen tapawutlanypdyr.

ŞUNY ÝATDA SAKLAŇ!

Wikingler – VIII asyryň ahyry – XI asyryň ortalarynda Ýewropa döwletlerinde deňiz ýoly arkaly söwda-satyk bilen meşgullanyp, hem garakçylyk we basybalyjylyk ýörüşlerini alyp baran skandinawiýalylar (Daniýanyň, Norwegiýanyň çäklerinde ýaşan taýpalar). Günbatar Ýewropada olary **normannlar**, Rusda **waryaglar** diýip atlandyrypdyrlar.

838-nji ýylda Ekbert basybalyjylaryň Angliýa eden çozuşlaryndan birini gaýtaryp bilýär. Emma içki dawalardan gowşan anglosaks korollyklary basybalyjylary togtadyp bilmeýär. Netijede normannlar 842-nji ýylda Londony basyp alyp, talaýarlar we ýandyryp goýberýärler. Şondan soň örän köp skandinawiýalylar demirgazyk-gündogar Angliýa ornaşyp alyp, bu ölkäniň ösüşine täsir edýär. Daniýalylar örän gür ýerleşen bolup, olaryň gelip ýerleşen çäkleri bütin orta asyrlar dowamynda Daniýa *bakna sebit* diýen at bilen ýöredilipdir.

Wikingleriň Angliýa hújumi

KOROL BEÝIK ALFRED

ormannlaryň hújumi korol Beýik Alfred (871–900) döwründe gaýtalanýar. Ol ençeme galalar gurduryp, serhetleri pugtalandyrýar, deňiz gämilerinden harby flot düzüp, goşuny reforma edýär. Halk leşgerini normannlara garşy durup bilýän, gowy harby taýýarlykdan geçen söweşijiler bilen çalyşýar. Angliýada birinji gezek aýratyn hemişelik salgyt almagy yglan edýär, bu salgyda «*daniýalylaryň puly*», ýagny daniýalylara garşy göreşmek üçin ýygnaýan salgyt diýipdirler. Korol Alfred 879-njy ýylda normannlary öz hökümdarlygy astyndaky iňlis ýerleriniň eldegrilmesizligini boýun alanlyklary baradaky şertnamany düzmäge mejbur edýär. Korol Alfrediň döwründe iňlis ýerlerinde parahatçylyk höküm sürüp, ylym ösýär, medeni ösüş başlanýar.

Korol Alfred örän bilimli, sowatly adam bolup, ylmyň-magaryfyň ösmegine gamhorlyk edýär. Onuň döwründe sowatly ruhanylary taýýarlamak üçin ýepiskoplylaryň ýanynda täze mekdepler açylýar. Şeýle hem, «*Anglosakson ýylnamasy*» düzülip, möhüm wakalar ýylma-ýyl ýazylyp barlypdyr. Eger 250 ýylyň dowamynda ýazylan şu ýylnama bolmadyk bolsa, taryhçylar Angliýanyň orta asyrlar taryhy hakynda çäklenen maglumata eýe bolardy. Alfred tarapyndan anglosaks korollyklarynyň gadymky kanunlary, hakykatlary ýygnanyp, bir toplum edip çykarmak buýrulýar. Soňra oňa «*Alfred hakykaty*» ady berilýär. Alfred latyn dilindäki eserleri anglosaks diline terjime etdirýär, öz döwletiniň ilatyny sowatly etmäge ymtylan hökümdar hasaplanýar.

DENLONŲŇ GAÝTARYLMAGY

orol Alfrediň ölüminden soň onuň mirasdüşerleri Denlo (Daniya kanunlary welaýaty)na hüjüm edýär we ony goşup alýar. Bu döwre gelip, Denloda ýerleşen daniýalylar ýerli ilat bilen ýakynlaşyp, aralaşyp başlapdylar. Soňra Angliýada ýene içki dawalar başlanyp, döwlet gowşaýar. Bu döwürde Daniýanyň korollygy tiz ösüp başlaýar.

BIRLEŞEN KOROLLYK

Xiasyryň başlarynda normannlar Angliýa gaýtadan hüjüm başlaýarlar. Daniýanyň koroly Kanut 1013-nji ýylda iňlis kenarlaryna goşun düşürüp, ony uly kynçylyklarsyz zabt edýär. Kanut şol bir wagtda Angliýanyň koroly diýip hem yglan edilýär. Ol Angliýa bilen bilelikde Şotlandiýany, Norwegiýany we Şwesiýany öz içine alan iri döwlet gurýar. Emma onuň wepatyndan soň düzen iri döwleti dargap gidýär. Şondan soň iňlis tagtyna Eduard gelyär we angl-sakslaryň hökümdarlygyny gaýtadan dikeldýär.

Korol Wilgelm I

WILGELM BASYBALYJY

1066-njy ýylda Fransiýanyň demirgazygyndaky Normandiýa gersogy Wilgelm I normand we fransuz rysarlaryndan ybarat goşun bilen Angliýanyň kenarlaryna düşýär. Ol anglosakslary daniýalylardan azat etjekdigini dawa etse-de, aslynda Angliýany eýelemek isleýärdi. Şonuň üçin ol iňlis çerkowynda öz täsirini güýçlendirmegi arzuw eden papa tarapyndan goldanyp, anglosaks goşunlaryny ýeňýär we özüni Angliýanyň koroly diýip yglan edýär.

Normandiýalylaryň hökümdarlygy ornaşdyrylandan soň, ençeme anglosakslar öz emläklerinden aýrylýarlar. Hemme ýerde täze aristokratlaryň daş galalary gurulýar. Wilgelm I iň gowy ýerleri we tokaýlary korol goraghanalary diýip yglan edýär. Iňlisler gozgalaň göterip, iňlis däl-de, eýsem öňki fransuz dilinde gepleýän korola garşylyk görkezip başlaýarlar.

Wilgelm -iň mirasgärleri korol häkimiýetini pugtalandyrmagy dowam etdirýärler. Aýratyn hem, körpe ogly Genrih I-iň döwründe korollyk sudy güýçlenýär, şeýle hem, korollykda maliýe dolandyryşy hem düzülýär.

Genrih -iň ogul perzendi bolmanlygy sebäpli ol wepat edenden soň tagtyň üstünde göreş başlanýar. Uzak dowam eden bu göreşde gyzynyň ogly Genrih II (1154–1189) ýeňiş gazanýar.

Genrih II döwründe maliýe we harby reformalar geçirilýär. Baronlara harby gullugyň ornuna hazyna «galkan puly» salgydyny tölemäge rugsat berilýär. Bu reforma korola hemişelik hakynatutma goşun düzmek mümkinçiligini berýär. Şeýlelikde, Angliýada korollaryň häkimiýeti güýçlenip başlaýar.

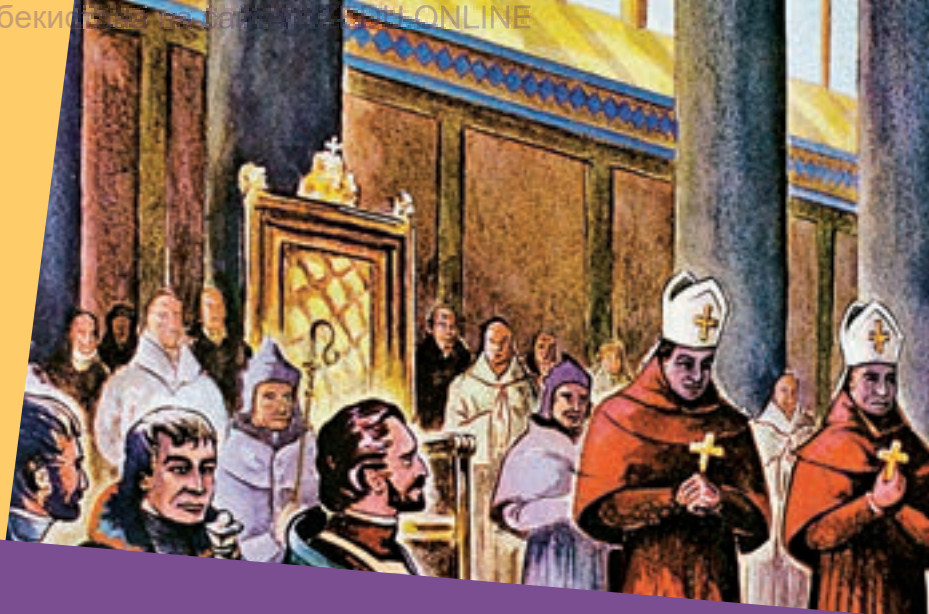
1066-njy ýyldaky Wilgelm I bilen anglosakslaryň arasyndaky Gastings söweşi

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Britaniýanyň ýerli ilaty we ol ýerlere basybalyjylykly ýörüş eden German taýpalary hakynda aýdyp beriň.
2. Korol Artur kim, ol hakda nämeleri bilýärsiňiz?
3. Beýik Alfrediň eden işleri hakynda nämeler ýadyňyzda galdy?
4. Normannlaryň basybalyşlary hakynda bilenleriňizi aýdyp beriň.
5. Näme sebäpden Britaniýa soňra Angliýa diýip at berdiler?

5-nji tema

Mukaddes Rim imperiýasy

*Genrih I bilen Karl III
duşuşygy*

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- german korollygynyň emele gelmegi;
- Otton I-iň koroldan imperatora öwrülmeği;
- näme üçin täze döwlete Mukaddes Rim imperiýasy diýilmegi;
- german imperatorlary we katolik buthanasy: bäsdeşligi we göreşi hakynda.

GERMAN KOROLLYGY

arolingler dinastiýasynyň Gündogar Frank korollygyndaky dolandyryşy 911-nji ýylda tamamlandy. Bu wagta gelip, korol häkimiýeti gowşapdy. Ýerli aristokratlar 919-njy ýylda gersoglardan iň gudratlysý bolan Saksoniýa gersogy Genrih Gündogar Frank döwletniň hökümdary edip saýlaýarlar. Bu sene, Germaniýa korollygynyň peýda bolan ýyly hasaplanýar.

Bu wagtda Germaniýa demirgazykdan normannlar, günortadan göçme wengerler hüjüm edipdir. Uzagy gözläp, akyl bilen iş başlan Genrih döwleti güýçlendirmäge hereket edýär. Wengerler bilen 9 ýyl möhlete parahatçylyk şertnamasyna gol çekip, güýçli atly goşun düzmäge başlaýar. Onuň buýrugyna görä, obalardaky her 9 hojalykdan bir sany adam söweşe taýýarlanmak üçin burglara (galalara) göçürilýär. Şeýlelikde atly goşuny güýçlendirip, Genrih I-iň mirasgäri Otton I 955-nji ýylda Leh derýasynyň kenaryndaky söweşde wengerleriň atly goşunyny ýeňýär. Şondan soň wengerler öz hüjümlerini togtadyp, oturymly durmuş görnüşine geçýärler, hristian dinini kabul edýärler hem-de nemesleriň täsirine geçip başlaýarlar. Soňra wenger feodallary nemesleriň slawýanlara garşy alyp baran göreşlerinde birnäçe gezek soýuzdaş bolupdyrlar.

MUKADDES RIM IMPERIYASINYŇ EMELE GELMEGI

Korol Otton I

Wengerleri yeñen **Otton I** iň güýçli korola öwrülýär. Ol korollyk derejesine kanagat etmän, 962-nji ýylda Italiýa ýörüş edip, Rim papasy Ioann XII tarapyndan imperator diýip yglan edilmegini gazanýar.

Otton I esasy ünsi gündogara däl-de, eýsem Italiýanyň günortasyna gönükdirýär, çünki Italiýa german imperatorlarynyň «dünýä hökümdarlyk etmek» meýillerinde esasy orun tutýardy. Beyik Karl ýaly Otton hem öz imperiýasyny Rimiň dowamçysy hasaplap, ony Rim (soňluk bilen Mukaddes Rim) imperiýasy diýip atlandyrypdyr.

ŞUNY ÝATDA SAKLAŇ!

Mukaddes Rim imperiýasy 962-nji ýyldan 1806-njy ýyla çenli höküm sürýüpdür. Hristian katolik çerkowynyň howandarlygy astynda bolany üçin oňa «mukaddes» ady berlipdir.

Imperatorlar, aýratyn hem Otton I iň mirasgäri Otton III öz häkimiýetine bütün hristian dünýäsini birleşdirmegi arzuw edipdir. Ol Rimi Mukaddes Imperiýanyň hemişelik paýtagtyna öwürmäge synanyşdy. Hatda, gadymky Rim imperatorlarynyň köşgüniň ornuna özüne köşk gurdurýar. Emma, rimliler oňa garşy baş göterip çykýarlar we imperatoryň köşgüni gabayarlar. Şondan soň Otton III Rimde galmakdan gorkup, Rawenna gaçyp gidýär. Mukaddes Rim imperiýasynda hiç wagt hökümet oturar ýaly hemişelik bir paýtagt bolmandyr. Bu wagtda imperiýanyň düzümine Germaniýa we Demirgazyk Italiýa giripdir. Emma imperatorlaryň Italiýadaky häkimiýetleri gowşak bolansoň, durnuklylygy üpjün etmek üçin her bir täze korol bu ýere ýörüş edip, Rimde imperatorlyk täjini geýipdir, häkimiýetiň simwollaryny kabul edipdir.

MEDENI ÖSÜŞ

10-11-çyrdäki Otton I döwründe Germaniýada medeni ösüş başlandy, muňa «Ottonyň Galkynyş döwri» diýip at berdiler. Imperatoryň köşgünde edebi iş giň gerimde ösüpdir, golýazmalar taýýarlanylýdyr, skriptoriýa (ussahana)lar açylypdyr, latyn dilini öwrenmek ösüpdir. Otton I-iň ogy Otton II Wizantiýanyň şa gyzyna öýlenip, Wizantiýa bilen medeni gatnaşyklary pugtalandyrmaga goşant goşupdyr. Döwletde oglan we gyzlaryň mekdepleri peýda bolupdyr. Mugallymlaryň arasynda bilimli monah Gerbert tapawutlanyp, ol geljekki korol Otton III-e halypalyk edýär.

TARYHY SYN!

Döwürdeşleri tarapyndan «dünyä dürdänesi» adyny alan Otton III-üň döwründe dabaraly köşk döpleri işlenip taýýarlanylýdyr, imperator häkimiýetiniň nyşany: täç, ikona şekili salnan altyn şar, soltanlyk hasasy döredilipdir.

DÖWLET WE ÇERKOW GATNAŞYKLARY

Imperatorlar öz işinde nemes çerkowynyň kömegine daýanypdyrlar, oňa duýgudaşlyk etmek bilen birlikde gözegçilik hem edipdirler. Çerkow örän köp ýer-mülk we ýeňillikler berlipdir. Şeýle hem, hökümdarlar özüne wepaly bolan ruhanylaryň arasyndan ýepiskoplary we abbatlary saýlapdyrlar. Imperatorlar hatda Rim papalaryny saýlap, gerek bolsa, olary çetleşdiripdirler. Şeýlelikde çerkow korolyň hyzmatyna geçipdir we onuň esasy daýanjyna öwürlipdir. Köp geçmän Imperatorlaryň çerkowy döwlet apparatynyň bir bölegine öwürmäge hereket etmeleri güýjüni dünýewiýlikden ýokary diýip hasaplaýan papalaryň närazylygyna sebäp bolýar. XI asyrdan başlap papalar hristian çerkowynyň üstünden gözegçiligi gaýtadan ele almak üçin imperatorlara garşy göreşe başlaýarlar. Hristian dünýäsine hökümdarlyk etmek üçin imperator bilen papalaryň arasynda uzak dowam eden bu göreş imperiýanyň gowşamagyna getirýär.

Otton III

TARYH DEPDERIŇIZE ÝAZYŇ!

Otton I Rimde birnäçe ýepiskoplaryň gatnaşmagynda özüne makul bolmadyk papalardan birini sud edip, wezipesinden aýrypdyr. Otton III bolsa özüniň halypasy monah Gerberti Silvester II ady bilen Rim papalygyna saýlanmagyna kömek berýär.

Ýyl ýazgylarynda ýazylmagyna görä, Gerbert garyp maşgaladan bolup, bilime höwesjeňligi sebäpli arap Ispaniýasyndaky Kurdoba (Kordowa) we Işbiliýa (Sewiliýa) şäherlerine baryp bilim alýar. Imperator maşgalasyna ýakynlyk oňa arhiýepiskop, soňra papalyk wezipelerine ýol açýar.

FEODAL DAGYNYKLYK

Her bir täze korol imperatorlyk täjini geýmek üçin Rime syýahat etmegi zerur hasaplapdyr. Köplenç beýle syýahatlar uzak dowam eden uruşlara öwürlip, korollar uzak wagta Germaniýany terk etmeli bolupdyr. Meselem, 996-njy ýylda Rime baryp täç geýen imperator Otton III öz ömrüni Rim imperiýasyny dikeltmäge bagyşlap, şol ýerde ömür boýy galmagy karar edipdir.

Imperatoryň uzak wagt Germaniýada bolmanlygy üçin iri feodallaryň özbaşdaklyga ymtylmagynyň güýçlenmegine we içki dawalara getiripdir.

Saksoniýalylar dinastiýasyndan bolan soňky imperator Genrih II (1014–1024) örän seresaplyk bilen syýasat alyp barýar. Ol Italiýadaky uly feodallar we şäherlileriň özüne wassallygy (tabynlygy) bilen çäklenýär. Özi bolsa Germaniýada ýaşap, ugruna goýbermek arkaly nemes gersoglaryny boýun egdirip, 1018-nji ýylda Rimde imperator hökmünde täç geýýär. Köp geçmän täze imperator Germaniýa gaýdyp gidýär we Italiýanyň şäherlerini nemes ýepiskoplary dolandyryp başlaýar. Onuň wepatyndan soň Italiýanyň esasy bölegi nemes korollarynyň garamagyndan çykyp gidýär.

SYÝASY ÖSÜŞ

1137-nji ýylda Germaniýada Ştaufenler mirasgäri häkimiýet başyna geldi, onuň iň tanymal wekili Fridrih I Barbarossady (1152–1190). Onuň döwüründe Mukaddes Rim imperiýasy syýasy taýdan özüniň iň ýokary derejesine we harby gudratyna eýe bolýar. Fridrih I mert we rehimsiz serkerde bolmak bilen bir hatarda, zehinli syýasatçy, döwlet dolandyryş işlerini örän gowy özleşdiren hökümdardy. Fridrih I Wengriýa, Çehiýa, Polşa we Daniýa korollaryna öz häkimiýetiniň üstünligini boýun aldyrmaga ymtylýar. Hatda Angliýadan we Fransiýadan üstün bolmagy arzuw edýär. Imperator dürli diplomatik usullar arkaly Germaniýadaky gersoglaryň we graflaryň özara uruşlaryna çäk goýup, ýurtda parahatçylygy ornaşdyrmaga hem-de imperiýanyň çäklerini giňeltmäge sezewar bolýar.

Ilki bilen Fridrih I-iň ünsüni haçly yürüşleri sebäpli baýap giden Italiýanyň şäherlerine gönükdirýär: Ol ýerlere baş gezek yürüş edip, öz häkimiýetini ornaşdyrmaga ymtylýar. Imperatora Rimde şäher ilaty bilen papanyň arasynda başlanan söweş oňaýly gelýär. Mundan peýdalanan Fridrih I 1155-nji ýylda Rime baryp täç geýýär we imperator diýip yglan edilýär. Imperator Italiýany gutarnykly boýun egdirmek we özüne tabyn welaýata öwürmek syýasatyny ýöredip başlaýar. 1158-nji ýylda uly goşun bilen yürüş başlap, Italiýanyň demirgazyk şäherlerini boýun egdirýär. Emma Milan şäheriniň ýolbaşçylygynda Lombardiýa şäherleri basybalyjylara garşy gozgalaň göterýär. Fridrih I gozgalaňy basyp ýatyrnak üçin Milan ilatyny aýawсыз gyrdyryp, şäheri weýran edýär. Emma, Milan XII asyryň 60–70-nji ýyllaryna gelip gaýtadan dikeldilip, täze söweşe taýýarlanylýar. 1176-njy ýylda Lenýano söweşinde imperatoryň goşuny italiýalylardan ýeňilýär. Fridrih I Demirgazyk Italiýanyň şäherlerine azatlyk hukugyny bermäge we özbaşdaklygyny ykrar etmäge mejbur bolýar. Italiýanyň demirgazygyndaky uly ýer-mülkler elden giden bolsa-da, Fridrih I-iň ogly Genrihi Sisiliýanyň şa gyzy Konstanziýa öylendirmek arkaly, Sisiliýa adalaryndan başga, Italiýanyň günorta bölegini hem öz içine alan güýçli korollyga eýe bolýar. Soňra onuň mirasgärleri Sisiliýada galyp, şol yerden imperiýany dolandyryp başlaýarlar. Bu bolsa, Germaniýadaky nemes gersoglarynyň özbaşdaklyklaryny güýçlendirip, dinastiýanyň krizisini çaltlandyryar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Karl Martell, Beýik Alfred we Genrih I-leriň geçiren harby reformalarynyň sebäplerini deňeşdiriň, meňzeş taraplary we tapawutlary hakynda aýdyp beriň.
2. Näme sebäpden Otton I-iň düzen imperiýasyna «Mukaddes Rim imperiýasy» diýip at beripdirler?
3. Siziň pikiriňizçe, näme üçin Otton III-e «dünýä täsinligi» diýipdirler?

6-njy tema

Wizantiya: Günbatar bilen Gündogaryň arasynda

*Imperator Konstantin
forumy*

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- 395-nji ýyldaky bölünişikden soň Gündogar Rim imperiyasynyň kysmatynyň nähili geçeni;
- Wizantiýanyň irki orta asyrlar Ýewropasyndaky ornunyň nähili bolanlygy hakynda.

ÝADYŇYZA SALYŇ!

- Näme sebäpden Rim imperiýasy Günbatar we Günorta böleklere bölünip gidipdir?

Wizantiýa müň ýyllaryň dowamynda diýen ýaly Ýewropanyň iň güýçli döwletine öwrülipdir hem-de antik döwrüň we Rim imperiýasynyň däplerini dowam etdiripdir.

WIZANTIÝANYŇ PEÝDA BOLMAGY

Imperator Feodosiýiň ogullary 395-nji ýylda Rim imperiýasyny iki özbaşdak döwlete bölüp alýar: biri – paýtagty Rim şäheri bolan Günbatar Rim imperiýasy, ikinjisi – paýtagty Konstantinopol şäheri bolan Gündogar Rim imperiýasy (ony grekleriň koloniýasynyň ady bilen Wizantiýa diýip hem atlandyrýarlar). Uly ogly Arkadiýe imperiýanyň baý bölekleri düşýär, oňa Balkan we Kiçi Aziýa ýarymadalary, Siriýa, Palestina, Mäsür giripdir. Ilaty esasan grekler, siriýalylylar, ermeniler, ýewreýler, müsürlilerden ybarat bolupdyr. Grekler köpçülik bolany üçin, ýyllaryň geçmegi bilen latyn diliniň ýerini grek dili eýeläpdir. Ýewropada Wizantiýanyň ilatyna grekler diýipdirler, emma olar özlerini grekli *romeýler* – *rimliler* diýipdirler. Wizantiýada gulçulyk saklanyp galan bolsa-da, ilatynyň köp böleginiň salgyt töleýän erkin daýhanlardan düzülmegi, suwarymly meýdanlardan bol hasyl alynmagy döwletiň ykdysady duruklylygyny üpjün edipdir. Imperiýada VI asyrdan hem Konstantinopol, Aleksandriýa, Antiohiýa, Edessa ýaly iri söwda we hünärmentçilik merkezleri gülläp ösüpdir. Bu faktorlar halklaryň beýik göçüş döwründe hem ykdysadyýetini, güýçli goşunyny, Rim däplerine daýanýan döwletlilikini we antik medeniýetini saklap galmaga

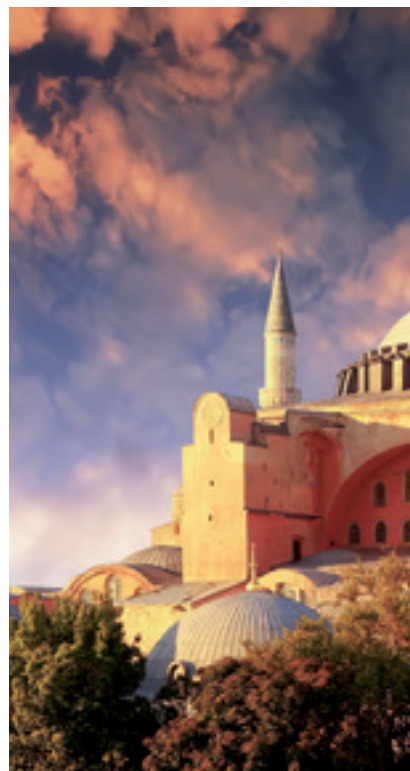
mümkünçilik berýär. Konstantinopoly we Aleksandriýany berk binalar, köp gatly jaýlar, heýkeller we fontanlar ornaşdyrylan meýdanlar bezäp durupdyr. Şäherlerde hünärmentçiligiň çüýşeçilik, mawut, ýüpek matalar dokamak, zergärlük, arhitektura pudaklary ösüpdir. Ispaniýadan Hytaýa çenli bolan çäklerdäki döwletleriň söwdagärleri romeýleriň bazarlaryna howlугypdyrlar. Konstantinopoly nyşan manyda Aziýa bilen Ýewropany baglanyşdyrýan «altyn köpri» diýip atlandyrypdyrlar. Wizantiýaly söwdagärler Günbataryň bazalarynda ajaýyp geýimlerdir şaý-sepleri, ok-ýaragdyr gap-çanaklary we çerkow enjamlaryny satyn alypdyrlar. Konstantinopol Ýewropanyň iň iri şäherine öwürlipdir, Wizantiýanyň altyn teňňesi (numisma) asyrlaryň dowamynda iň ynamly halkara pul hasaplanyladyr.

WASILEWSIŇ HÄKIMIÝETI

Gündogar Rimi **wasilews** (grekçe, «patyşa») dolandyrypdyr. Wasilewsler Ýewropany, Aziýany we Demirgazyk Afrikany dolandyrmak hukugyny rimlilerden alypdyr. Imperator (wasilews) emeldarlary saýlapdyr, kanunlar çykarypdyr, goşuny dolandyrypdyr, uruş yglan edip, parahatçylyk şertnamasyny baglaşypdyr. Emma ol emeldarlar we goşun bilen hasaplaşmaga mejbur bolupdyr, galyberse-de imperator derejesiniň miras bolmagy doly kepillendirilmedikdi. Derejäniň mukaddesligi imperatoryň eldegrilmesizligini aňlatmandyr: imperiýanyň müň ýyllyk taryhynda olary tagtdan agdaryp taşlamak we hatda ölüm jezasyny bermek hem tiz-tiz bolup durupdyr.

«Aýo Sofiýa» (Keramatly Sofiýa)

ÝUSTINIANYŇ DÖWRI

Wizantiya öz güýjüniň ýokary derejesine Ýustinian I (527–565) imperatorlygy döwründe ýetýär. Ol garyp dayhan maşgalasynda doglan. Agasy Ýustin goşunda ýönekeý esgerlikden serkerde derejesine göterilip, imperatorlyk tagtyny eýeleýär. Ýustin ýegenini köşge getirip, onuň gowy tälim almagyna şert döredýär. Agasy aradan çykandan soň Ýustinian tagta geçýär. Ol töweregine talantly serkerdeleri, hukukşynaslary, taryhçylary jemleýär. Onuň döwründe binagärçiligiň ajaýyp nusgalary: Konstantinopoldaky Aýo Sofiýa (Keramatly Sofiýa), Rawennadaky (Italiýa) San-Witale ybadathanalary gurlupdyr. Imperatoryň

Ўстинян I

*Wizantiýanyň
teňňesi*

buýrugyna görä, hukukşynaslar gadymky Rim kanunlarynyň toplumyny döredipdir. Emma imperator rehimsiz bolup, şugulçylyga hem örän ynanjaňdy.

Ўstiniyaniň arzuwy Rim imperiýasynyň 395-nji ýyldan öňki serhetlerini dikeltmekdi. Bu arzuwyny amala aşyrmak üçin ol Demirgazyk Afrikany, uzak uruşlardan soň Italiýanyň köp bölegini basyp alsa-da, onuň basyp alan ülkelerinde gulçulygy dikeltmäge bolan ymtylyşy ýerli ilat tarapyndan goldanmaýar. Onuň günbatara eden harby yürüşleri, gündogarda Eýran bilen eden söweşleri netijesinde hazynanyň boşap galmagy ilaty tozduryp, goşuny haldan taýdyrypdyr.

DUŞMANLARYŇ GURŞAWYNDA

ustinian aradan çykandan soň, Wizantiýanyň çäkleri ýuwaşlyk bilen gysgalýar. Langobardlar bütin Ispaniýany diýen ýaly alýarlar. Imperator Irakliý I Eýrana garşy göreşip, Husraw II-niň goşunyny ýeňse-de, uruş iki tarapy hem ejizledýär, bu bolsa aradan köp wagt geçmän araplaryň Müsüri, Siriýany, Palestinany basyp almagyna, Balkan ýarymadalarynda Bolgariýa patyşalygynyň emele gelmegine mümkinçilik berýär. Imperiýa soňky asyrlarda slawýanlar, awarlar, peçenegler (bijanaklar), wengerler, bolgarlar, normannlar, seljuk türkleri bilen basybalyjylykly yürüşleri alyp barypdyr, Konstantinopoly hem birnäçe gezek gabawa alypdyrlar.

Imperiýanyň ýagdaýy näçe kyn bolsa-da, «diplomatiýa sungaty» – gepleşikler alyp barmak, bileleşik düzmek başarnyklary barha möhüm ähmiýete eýe bolup başlapdyr. Şonuň üçin häzirki zaman diplomatiýasynyň esaslaryna edil Wizantiýa diplomatiýasynyň köp düzgünleri giripdir.

TARYHY SYN!

Wizantiýa imperatorynyň köşgi özünüň belentligi we bezegleri bilen daşary ýurtdan gelen myhmanlary haýran galdyrypdyr. Dabaraly kabullar wagtynda wasilews dürler bilen nagyş edilen haşamly geýimlerde bolupdyr; doýgun gyzyl reňki diňe imperatoryň öz lybaslarynda ulanmak mümkin bolupdyr. Dabaraly döp-dessurlar imperatory öz ilatynyň we daşary ýurtdan gelen myhmanlaryň nazarynda elýetmez edip görkezipdir.

Konstantinopolyň uly köşgi (gaýtadan dikeldilen)

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Wizantiýa imperiýasy nähili emele gelipdir?
2. Gündogar Rimi krizisden saklap galan faktorlary aýdyp beriň.
3. Wasilews häkimiýeti nähili dolandyrypdyr?
4. Ýustinian I-iň imperatorlygy hakynda nämeleri öwrendiňiz?
5. Gündogar Rim imperiýasynyň soňky takdyryndan nämeler ýadyňyz-da galdy?

7-nji tema

Slawýan döwletleriniň emele gelmegi

Warýaglar

SIZ ÖWRENERSIŇIZ:

- gadymky slawýanlar;
- slawýan ýazuwynyň döredilmegi;
- irki slawýan döwletleriniň emele gelşi;
- Kiyew Rusy döwletiniň döremeginiň şertleri;
- Kiyew Rusuna hristian dininiň girip gelmegi;
- Ýaroslav Mudrynyň reformalary hem-de Kiyew Rusy döwletinde medeniýetiň ösüşi hakynda.

lawýan döwletleri VII–X asyrlarda döredi. Hristian dininiň kabul edilmegi slawýanlary Ýewropa halklaryna goşulyp gitmegine mümkinçilik berip, olaryň hökümdarlarynyň – knýazlarynyň häkimiýetiniň ösmegine getirdi.

GADYMKY SLAWÝANLAR

lawýan taýpalarynyň ata-babalary Elba derýasynyň ýokary akymyndan Dnepriň orta kenarlaryna çenli bolan çäklerde ýaşapdyrlar. Bu çäklerden slawýanlaryň bir bölegi Elbanyň kenarlarynda demirgazyk-günbatara, ýene bir bölegi Gündogar Ýewropa, üçünji bölegi bolsa günorta süýşüp, VI asyrdan Dunaý derýasynyň kenarlaryna ýetýär. Olaryň ählisi bir dilde gepleşip, özlerini slawýan (sloven) diýipdirler, bu «düşnükli bir dilde gepleşýänler» diýen manyny aňladýar.

Slawýan söweşijileri

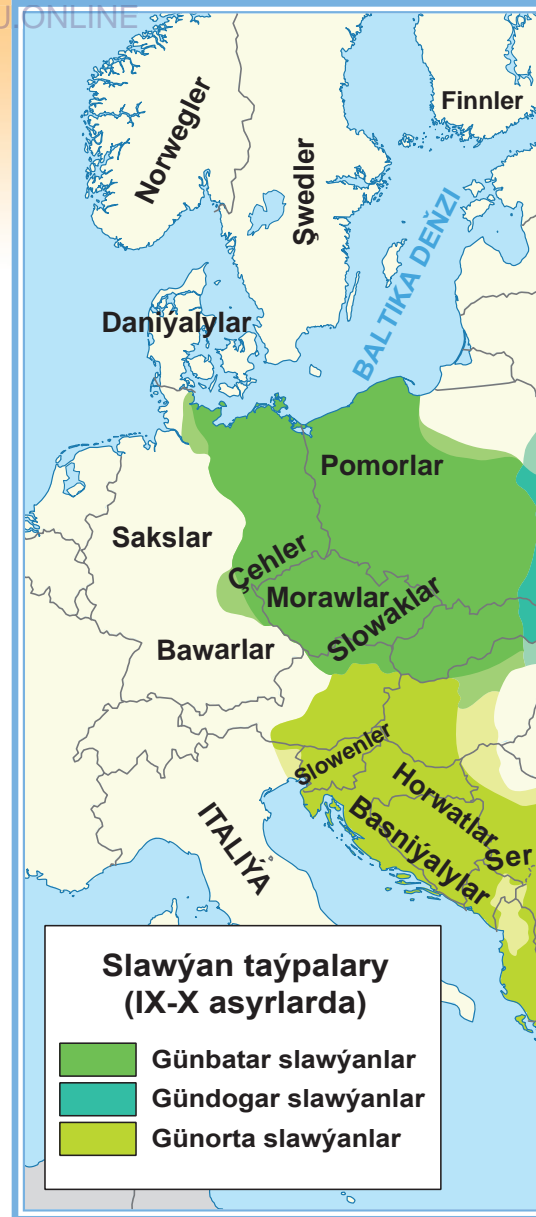

TARYHY SYN!

Dürli ugurlara dargamagynyň netijesinde slawýan taýpalary günbatar, gündogar we günorta toparlara bölünipdirler: **günbatar slawýanlara** polýaklar, çehler we slowaklar giripdir; **gündogar slawýanlara** – rus, ukrain we belorus halklarynyň ata-babalary; **günorta slawýanlara** bolgalar, serbler, horwatlar, çernogorlar, slowenler, demirgazyk makedoniýalyklar degişli bolupdyr.

Slawýanlaryň esasy işi daýhançylykdy. Çarwaçylyk, balykçylyk, awçylyk, balaryçylyk (ýabany bal arynyň balyny ýygnamak) hem hojalykda möhüm orun tutupdyr. Derini, baly we bal arysynyň mumyny goňşy taýpalara satypdyrlar.

Slawýanlaryň sosial durmuşynda gadymky germanlar bilen meňzeş taraplary köp bolupdyr. Meselem, jemgyýetdäki tire-taýpaçylyk sistemasy, halk mejlisiniň möhüm orun tutmagy, harby družina daýanýan knýaz häkimiýetiniň güýçlenmegi, şöhrat gazanmak we harby oljalara eýe bolmak üçin goňşy döwletleriň üstüne basybalyjylykly uruşlary alyp barmak ýaly. Taryhy ösüş döwründe slawýanlarda ilki taýpa soýuzlary, soňra ilkinji döwletler emele gelýär.

Kirill we Mefodiý

SLAWÝAN ÝAZUWYNYŇ DÖREDILMEGI

Häzirki Çehiýa döwletiniň ornunda IX asyryň başlarynda Beýik Morawiýa döwleti peýda bolýar. Onuň ilkinji knýazy nemes ýepiskopyndan hristian dinini kabul edýär, emma onuň mirasgäri nemes ruhanylarynyň täsirinden gutulmak maksadynda prawoslaw buthanasynyň patriarhyndan Wizantiýadan din boýunça hünärmenleri goýbermegi sorayär. Morawiýa 863-nji ýylda iki monah – Kirill we Mefodiýler gelýär. Olar slawýan elipbiýini döredip, Injili slawýan diline terjime edip başlaýarlar. Grek ýazuwyna esaslanan slawýan ýazuwy soňra «kirill ýazuwy» adyny alýar.

Bu monahlaryň yzyny dowam etdirijiler olaryň işini Bolgariýada, Serbiýada, Horwatiýada dowam etdirýärler. Kirill ýazuwy Rusa hem ýaýraýar. Slawýan ýazuwyň döredilmegi, Injiliň terjime edilmegi slawýanlaryň medeniýetiniň ösmegine örän uly goşant goşdy.

Beýik Simeon I

BOLGARIYA

til (Wolga) derýasynyň kenarynda ýaşan türki bolgar taýpalarynyň halklarynyň göçmegi netijesinde günbatara süýşüp, Dunaý derýasynyň günorta tarapyndaky Wizantiýanyň çäklerinde ýaşayan slawýanlary özlerine boýun egdirýär. Ilkinji slawýan döwleti bolan Bolgar patyşalygyna 681-nji ýylda patyşa Asparuh tarapyndan esas salnyp, basybalyjylardan hökümdar dinastiýa adyny alýar. Emma san taýdan az bolany üçin, bolgarlar kem-kemden slawýanlar bilen garyşyp gidýärler. Bolgarlar Wizantiýanyň täsir etmegi bilen hristian dinini kabul edýärler. Bolgariýanyň iň güýje münen döwründe patyşa Simeonyň (893– 927) goşuny Wizantiýa imperiýasy bilen üstünlikli uruşlary alyp barýar. Emma XI asyryň başlarynda gowşap başlan Bolgariýany Wizantiýa basyp alýar. Bu döwlet diňe XII asyryň ahyrlaryna gelip özbaşdaklygyny gazanýar.

ÇEHIYA WE POLŞA

eýik Morawiya dargandan soň, onuň çäklerindäki slawýanlary çeh taýpalary boýun egdirip, X asyryň başlarynda Çehiýa döwletiniň düýbünü tutýarlar. Tiz arada Çehiýada nemes ýepiskoplarynyň täsirinde hristian dini ýaýraýar. Döwlet XI asyrdan Mukaddes Rim imperiýasynyň düzümine girizilen bolsa-da, emma öz garaşsyzlygyny duýularly derejede saklap galýar. Soňra german imperatory Genrih IV (1085) Rim papasyna garşy göreşdäki eden kömegi üçin çeh knýazyna korollyk täjini

Polşa knýazy Meško I

sowgat edýär. Şeýlelikde döwletde korol häkimiýeti güýçlenip, XIII asyrdä Çehiýa döwleti Ýewropada iň güýçli döwletleriň birine öwrülýär.

Polşa döwleti X asyryň ortalarynda emele gelipdir. Knýaz Meško I 966-njy ýylda hristianlygy nemes ýepiskoplaryndan kabul edýär. Polşa çerkowy 1000-nji ýylda arhiýepiskoplyk rutbasyny alyp, nemes çerkowyndan özbaşdak bolýar. Meško I-niň mirasgäri Boleslaw I hökümdarlygy wagtynda korollyk täjine eýe bolýarlar. Hristian dininiň Rimden ýa-da Konstantinopoldan kabul edip alynmagy slawýanlaryň soňky syýasy ugruna, ýazuwyna we medeni döpleriniň şekillenmegine öz täsirini ýetirýär. Meselem, Polşada, Çehiýada, Horwatiýada Rimiň täsiri we latyn ýazuwy üstünlik gazanan bolsa, Bolgariýada, Serbiýada we Kiyew Rusunda Konstantinopolyň täsiri we kirill elipbiýi üstün bolupdyr. Bu täsir sungatda we binagärçilikde hem aýdyň görünýär.

KIÝEW RUSY DÖWLETINIŇ EMELE GELMEGI

Gündogar slawýan taýpalarynyň ýerlerinde emele gelen döwlete Rus diýip at beripdirler. Ýylnamalarda ýazylmagyna görä, gündogar slawýan taýpalarynyň oňdebaryjylary IX asyryň ikinji ýarymynda döwleti dolandyrmak üçin Rýurikler maşgalasyndan knýaz çagyrmaga karar edýärler. Bu teklipe şol döwürde Ýewropada giň gerimde basybalyjylyklary alyp baran wikinglere garşy çäre hökmünde däl-de, eýsem, slawýan taýpalarynyň arasyndaky bäsleşigi ýok etmäge gönükdirilipdi. Teklibe görä gelen aga-iniler ilki Nowgorodda, Beloozeroda we Izborskda knýazlyk edipdirler. Belli bir wagtdan soň olardan diňe Rýurik galyp, onuň mirasgärleri Rusy köp asyrlaryň dowamynda dolandyrypdyrlar. Rýurigiň dowamçysy Oleg 882-nji ýylda Kiyewi eýeläp, **Kiyew Rusy döwletini** esaslandyrýar we Dnepriň kenaryndaky slawýan taýpalaryny boýun egdirmegini dowam etdirýär. Knýazlar Igor we Swýatoslawlaryň döwründe olaryň harby družinalary peçeneg, hazar taýpalaryna garşy, şeýle hem, günortada Wizantiýa garşy goranmak hem-de basybalyjylykly uruşlary alyp barypdyrlar.

Swýatoslawyň mirasgäri Wladimiriň döwründe knýazlyk içki we daşky duşmanlara garşy göreşi dowam etdiripdir. Wladimiriň ady Rusuň taryhynda aýratyn orun tutýar. Munuň sebäbi diňe bir onuň harby işi däl-de, eýsem 988-nji ýylda Wizantiýanyň prawoslaw çerkowynyň döplerine görä hristian dinini kabul edip, ilata hem şu dini kabul etdirmegidir.

RUS ÝAROSLAW MUDRYÝ DÖWRÜNDE (1019–1054)

Wladimir aradan çykansoň mirasdüşerleriň arasyndaky häkimiýet üçin göreş-de uly ogly Ýaroslav üstün gelyär. Knýazyň harby ugurdaky ilkinji üstünlikleri bijanaglary (peçenegleri) üzül-kesil ýeňmegi bolupdyr. Emma onuň «Mudryý (Parasatly)» adyna sezewar bolmagy binagärlik bilen baglydyr. Ol Wolganyň kenarynda Ýaroslawl şäherini esaslandyrypdyr. Onuň döwründe döwletiň çäkleri esli giňelipdir.

Knýaz binagärlik degalaryny gurmaga aýratyn üns berip, Kiyewdäki Keramatly Sofiýa ybadathanasyny gurdurypdyr. Ol hazire çenli gowy saklanypdyr. Soňra şol at bilen ybadathanalar Polosk we Nowgorod şäherlerinde hem gurulýar. Monastyrlaryň ýanynda mekdepler açylýar. Nowgorodda we Kiyewde ýylnamalar ýazylyp başlaýar. Latyn we grek dillerindäki eserleri rus diline terjime etmek işleri ýola goýulýar. «Rus hakykaty» atly kanunlar düzülip, Ýaroslawyň mirasgärleriniň döwründe oňa täze maddalar girizilýär. Ýaroslawyň we onuň mirasgärleriniň döwründe Kiyew Rusy knýazlygynyň esasy daşky duşmanlary gypjak taýpalary (ruslar olara «polowesler» diýipdir) bolýar. Gypjaklar Ýaýyk (Ural) derýasyndan, Dunaýa çenli bolan çäkleri eýeläpdirliler. Dnepr derýasynyň kenaryndaky gypjaklar birleşip, XI asyryň soňunda Rus knýazy Wladimir Monomahyň goşunlaryna garşy uruşlar alyp barypdyrlar. Monomah Kiyew Rusy knýazy hökümdary bolandan soň (1113–1125), uruş hereketlerini gypjaklaryň ýaşayan çäklerine göçürripdir. Knýazyň wepatyndan soň gapma-garşylyklar gaýtadan başlanyp, knýazlyk syýasy dagynyklyga duçar bolýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Kirill we Mefodiýleriň eden işi slawýanlaryň medeniýetiniň ösüşinde nähili orun tutupdyr?
2. Näme üçin Bolgar patyşalygy Bolgariýa öwrülipdir?
3. Çehiýa we Polşa döwletleriniň ösüşindäki umumylygy anyklaň.
4. Rimiň ýa-da Wizantiýanyň durmuşynyň nähili taraplarynyň slawýan döwletlerine täsir edendigini häsiýetlendirip beriň.
5. Siziň pikiriňizçe, Rus ilatynyň hristian dinini kabul etmegi nähili ähmiýete eýe boldy?

Beýik Hytaý diwary

«Çangçeng» sözi hytaý dilinde «uzyn diwar» diýen manyny aňladýar. Bu diwar planetamyzdaky iň uzyn diwar bolup, onuň gurluşygy miladdan öňki IV asyrda başlanyp, köp asyrlaryň dowamynda, ýagny 1644-nji ýyla çenli gurluşyk-abatlaýyş işleri alnyp barylýpdyr.

Maçu-Pikçu

OI Perudaky belentlikde ýerleşen bolup, inkleriň ýiten şäheri hasaplanýar. Şäherdäki ähli binalar adaty ink tehnologiýasyndan peýdalanyp gurlan ýylmanak edilen dürli ölçegdäki daşlar biri-birine jebis ýabyşdyrylyp, olaryň arasyna hiç bir garyndy goşulmadyk.

Orta Aziýadaky seljuklar barada

Taryhçy we geograf alym Hamdulloh Kazwiniý Abul-Ala Ahwalanyň «Taryh» eserinde ýazylmagyna görä, seljuklaryň IX asyrda Buhara we Samarkant şäherlerine gelip ýerleşendigini aýdyp geçilýär.

II BAP

V–XIII ASYRLARDA AZIYA WE AMERIKA

8-nji tema

Täze din sallançagy

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- araplaryň ýaşayşy;
- dünýäde täze din – Yslamyň emele gelmegi;
- Yslam dininiň diregleri hakynda.

ARABYSTAN WE ONUŇ ILATY

rap taýpalary Arabystan ýarymadasynda we oña sepleşýän çäklerde ýaşapdyrlar. Olar somiy (semit) dilli halklardan bolup, bu diliň maşgalasynda araplardan başga, ýewreyler, assuriler, finikiýalylar we aramylar hem gepleşipdirler. Bu halklar uzak geçmişde Gündogaryň iň gadymky döwletleri: Akkad, Wawilon, Ysraýyl patyşalyklaryny düzüpdiler.

Göçme araplar – badawiyler (sahraýylar) başga çarwadar taýpalar ýaly düýeçilik, goýundarçylyk we ýylkyçylyk bilen mesgullanypdyrlar. Olar çöl-beýewanlarda, ot-çöpler ösýän ýaýlalarda mallaryny bakyp, göçüp ýörüpdirler. Arabystanyň köp bölegi adamlar düyesiz ýöräp bilmeýän çäklerden ybaratdy. Badawiyler düýäniň süýdünü içip, etini iýip, ýüňünden mata hem-de çadyr üçin keçe taýýarlapdyrlar, düýä münüp söweşipdirler we hereketlenipdirler.

Araplaryň ýaşayşy

Ýarymadanyň günorta we günbataryndaky oturymly daýhan ilaty çeşmeleriň, jülgeleriň, guýularyň boýlarynda hurma baglaryny we üzümzarlary döredipdirler. Demirgazykdan günorta – Wizantiýadan Afrikanýň gündogaryna, Hindistana kerwen ýollary hut şu çäkler arkaly geçipdir. Beýik Ýüpek ýolunyň boýundaky döwletlerde parahatçylyk wagtlarynda kerwen ýollary Arabystana süýşüpdür. Wagtyň geçmegi bilen kerwen ýollarynyň boýlarynda ilatyň ýaşayyş jaýlary, şäherler peýda bolupdyr. Ol ýerde ýaşayan ilat söwda kerwenlerine we syýahatçylara hyzmat edipdirler. Olardan biri – Mekge şäheri göçme taýpalaryň we ýerli ilatyň mal alyş-çalyş edýän hem-de söwda merkezi bolupdyr. Arabystanyň has ösen welaýatlary Ýemen we Hijaz bolupdyr. Ýemen hasyl-dar ýerleri, miweli baglary, hurmazarlary bilen hem at gazanypdyr. Araplarda Ýemen «hak», «bagtly» manylaryny aňladýar. Hindistandan Wizantiýa jazlar, ýüpek matalar, dürler we başga zatlar daşalyan ýoluň üstünde ýerleşenligi sebäpli, Hijazyň we Ýemeniň deňiz kenarlarynda şäherler emele gelipdir. Gurakçylyk döwründe çöldäki göçme taýpalar oturymly ilatyň ýurtlaryna, aýratyn hem, Hijaza we Ýemene talaňçylykly çozuşlary gurapdyrlar. Araplaryň köpçüligi köp hudaýlylyk dinlerine uýupdyrlar. Olar güne, aýa we ýyldyzlara ynanyupdyrlar. Her bir taýpa dürli senemleri gadyrlapdyrlar. Mekgedäki Kábe umumy zyýarathana bolup, onda taýpa ylahlary, butlary we senemler saklanypdyr. VI–VII asyrlarda ilatyň sany köpelip, taýpalaryň arasynda suw çeşmeleri we ýaýlalar üçin göreş güýçlenýär. Uruşlarda alnan harby oljalar taýpa serdarlarynyň we harby ýolbaşçylaryň baýamagyny, emläk taýdan gatlaklara bölünmek güýçlenip, urugçylyk düzüminiň krizisini çaltlandyryar.

ZEHINLILER ÜÇIN!

Badawiýler gadym zamanlardan bir örküçli düýeleri bakypdyrlar. Düýeler birnäçe gün suwsuz ýörmegi, iymit üçin ýandaklar bilen kanagatlanmagy we birnäçe kilogram ýüki götermegi mümkindi. Taryhçylaryň maglumatlaryna görä, deriden taýýarlanýan suw saklaýan meş (halta) syny badawiýler oýlap tapypdyrlar. Düýeler we meşikler olara uzak ýerlere ýetip barmaga hem-de uzak syýahatlara kerwenleri taýýarlamaga mümkinçilik beripdir.

Араплардакы сөвда

PYGAMBER MUHAMMET (S.A.W.)

Yslam taryhçylary onuň esaslandyryjysy – geljekki pygamber Muhammet (s.a.w.) 570-nji ýylda Mekgede kuraýş taýpasynyň hoşimiýler tiresine degişli, onçakly baý bolmadyk, emma aristokratlara ýakyn bolan maşgalada doglandygyny ýazýarlar. Muhammet (s.a.w.) enesiniň garnynda iki aýlyk göwreli wagtynda atasy Abdullah – bu wagtda söwda işleri bilen Siriýadady – Mekgä gaýdyp gelýärkä ýolda tötänden wepat bolýar. Däbe görä, Mekgäniň ilaty jöwzaly yssydan goramak üçin her ýyl çagalary dagdaky ýaýlalarda ýaşayan Banu Sad taýpasyna degişli bolan aýallara berip goýberipdirler. Muhammet (s.a.w.) hem alty aýlygyndan banu sadly Halima atly aýalyň terbiyesine geçip, göçme taýpalaryň arasynda dört ýyl ýaşapdyr. Soňra Mekgä gaýdyp, enesi bilen bile ýaşapdyr. Alty ýaşlarynda enesi Emine hem wepat edip, ony atasy Abdulmuttalib öz terbiyesine alýar. Atasy Abdulmuttalib hem köp geçmän wepat bolýar, şondan soň terbiyesini agasy Abu Talib öz boýnuna alýar. 12 ýaşlarynda Muhammet (s.a.w.) birnäçe wagt Abu Talibiň çarwasyny bakýar, soňra söwda işleri bilen meşgullanýar. Söwda işleri bilen Siriýa sapara gidýär, esasan, Halap we Damask şäherlerine barypdyr. Muhammet (s.a.w.) kyrk ýaşynda pygamber bolup, ýigrimi üç ýylyň dowamynda adamlary Yslam dinini kabul etmäge çagyryýar. Muhammet (s.a.w.) 632-nji ýylda Medine şäherinde wepat bolýar we şol ýerde jaýlanýar.

GURHANYŇ WAHIÝ BOLMAGY

Yslam dinine degişli ýazgylarda ýazylmagyna görä, Muhammet (s.a.w.)a 610-njy ýyldan başlap Allatagala tarapyndan ylahy aýatlar wahiý bolup başlaýar. Ol gudratly ýeke-täk hudaýdan, ýagny Allatagaladan özge hiç hili hudaý ýok diýip, özüni Resulullah – «Allanyň ilçisi, pygamberi» diýip yglan edýär.

ŞUNY ÝATDA SAKLAŇ!

Gurhan (arapça «kyrat», «okamak») yslam dinine uýýanlaryň mukaddes kitaby bolup, Allatagala tarapyndan Muhammet (s.a.w.)a wahiý arkaly ýazylypdyr. Gurhan ýigrimi üç ýylyň dowamynda ýazylan bolup, 114 süreden ybarat.

Söwdagärler oda sygynmaklykdan ýekehudaýlyk dini-ne geçmegiň olara maddy zyýan bermeginden gorkup, Muhammet (s.a.w.)yň tarapdarlaryny närazyçylyk bilen garşy alýarlar. Mekgäniň köpçülik ilaty, aýratyn hem, kuraýş taýpasynyň aristokratlary onuň wagyzlaryna açykdan-açyk garşy çykýarlar. Netijede ol özge ýerlerden tarapdarlar gözlemäge mejbur bolýar. Şeýlelikde Muhammet (s.a.w.) we onuň tarapdarlary milady 622-nji ýylda Ýasribe hijret (göçmek) edýärler hem-de Medine (pygamberlik şäheri) adyny berýärler. Hijret adyny alan bu waka yslam taryhynda öwrülişik ýasaýar. Milady 622-nji ýyl hijret – «göçüp ötmek» musulman ýyl hasabynyň başlanyşy diýip kabul edilýär. Göçüp öten adamlara emigrantlar (göçüp gelenler), Medinede yslam dinini kabul edenlere ansorlar (tarapdarlar) diýipdirler. Ýasribli araplar yekehudaýlyk taglymatyna duýgudaşlyk bildirýärler. Muhammet (s.a.w.) şäheriň eýesine öwrülip, ol ýerde ilkinji metjidi gurdurýar. Allatagala ybadat etmek tertibini yglan edýär, süýthorlugy, içgiligi, humar oýunlaryny gadagan edýär. Şeýlelikde buda sygynmak we hristian dininden başga ýene bir jahan dini emele gelýär.

YSLAM TAGLYMATY

Yslam (arapça – «uýmak», «boýun egmek», «özünü Allatagalanyň erkine tabşyrmak») VII asyryň başlarynda Arabystan ýarymadasynda ýeke Allatagala uýmak esasynda şekillenip, jahanda giň ýaýran dinlerden biri hasaplanýar. Yslam dinine uýýanlara arapça «muslim» («yslamy kabul eden», «uýýan», «sadyk») – musulman diýýärler.

Yslam dini baş esasa ýa-da sütüne eýe:

- 1) Allatagalanyň birligine, Muhammet (s.a.w.) Onuň pygamberiligine iman getimek;
- 2) akly sagdyn we kämillige ýeten her bir musulmanyň baş wagt namaz okamak;
- 3) kämillige ýeten we sagdyn adamyň Remezan aýynda bir aý oraza tutmak;
- 4) maly, emlägi (mümkinçilik tarapyndan bellenilen mukdar)a ýeten adamyň zekat bermegi;
- 5) ýoluna we puluna mümkinçiligi bolsa, haja barmak.

Musulmanlar üçin iň uly baýram – Remezan baýramy bir aýlyk orazadan soň bel-lenýär. Ondan ýetmiş gün geçip Gurban baýramy geçirilýär. Musulmanlar hepdäniň anna gününü «saýýid al-aýýom wa haj al-masakiýn» – «günleriň ulusy we misginler üçin haj» diýip hasaplapdyrlar.

Muhammet (s.a.w.) Medine we onuň töweregindäki şäherleriň ilatyny yslama geçi-renden soň, 630-njy ýylda Mekge şäherini söweşsiz eýeleýär. Onuň buýrugyna görä egindeşleri Mekgäniň ilatyna amanylyk berip, Käbeden ähli butlary we senemleri çykaryp taşlaýar. Käbede saklanýan Gara daş Allatagalanyň «hak din»däkilere sowgady diýip yglan edilýär. Şondan bäri Käbe ähli musulmanlar üçin esasy zyýarathana öwrüldi.

Arabystanyň şäherleri we göçme taýpalar soňky ýyllarda yslamy kabul edip, VII asyr-da ýeke-täk döwlete birleşdi.

*Orta asyrlarda
Mekke şäheri*

YSLAMDAKY MEZHEBLER

ezheb sözi arapça «ugur», «akym», «ýol» manylaryny aňladyp, yslam dininde bir dini mesele boýunça ulamanyň pikirine eýermegi, «onuň ýören ugrundan barmagy» aňladýar.

Yslamda esasan iki ugur – sünnülik we şaýylyk (Aly tarapdarlary) bolup, olaryň her birinde birnäçe mezhebler bar. Üçünji ugur – harijiýler (haworij – «bölünip çykanlar») VII asyryň ikinji ýarymynda dargap, soňra ýitip giden.

Sünnülik diýip, dini düzgünleri we wagyzlary berjaý etmekde Gurhana we pygamber Muhammet (s.a.w.) hadyslaryna – «Sünnä» birdeň boýun egmäge aýdylýar. Sünnülik ugrunyň tarapdarlaryna «Ähli sünni wal jamoa» diýip aýdylýar. Bu atda Pygamber Muhammet (s.a.w.)yň sünnetlerini gysarnyksyz berjaý etmek we musulmanlaryň esasy köpçüliginiň manylary öz beýanyny tapýar. Bu günki günde musulmanlaryň esasy bölegi sünnülik ugrundan bolup, ol dört sany fikhiý mezheb: Hanafiý, Şofeiý, Malikiý, Hanbaliý hem-de iki sany Aşariý we Moturidiý dogmatik taglymatlaryndan ybarat. Mezhebler sekta (firka)lardan tapawutlanýar. Sünnülikdäki dört sany mezheb hem deň hasaplanýar. Mezhebler umuman adaty dini hukuk çäklerinden çykmazdan, şerigat meselelerinde ýeňilräk ýa-da gatyрак höküm çykar-maklary bilen biri-birlerinden tapawutlanýar. Orta Aziýada, aýratyn hem, Özbegistanda hanafiýlik mezhebi giň ýaýrandyr.

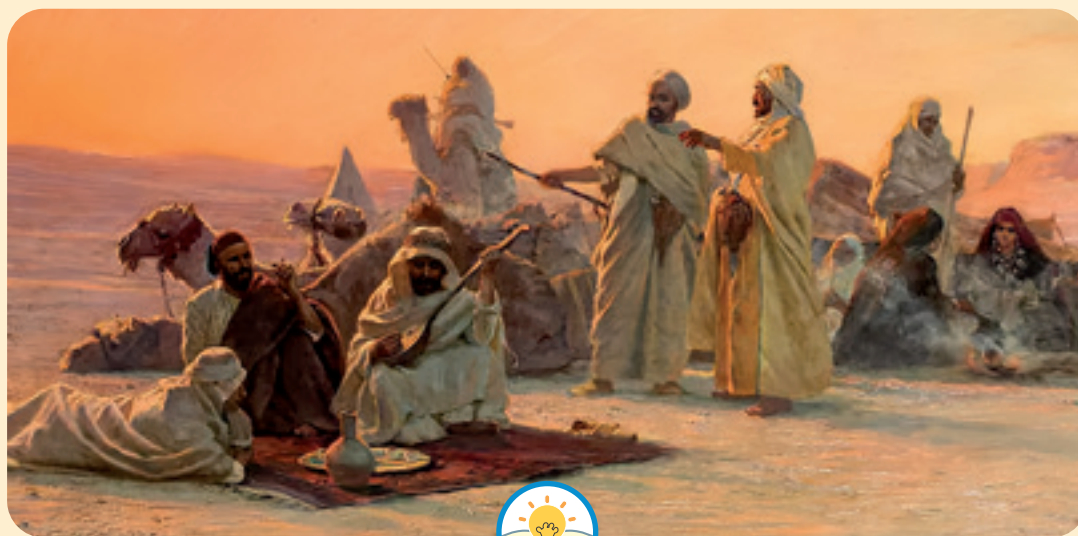
SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Araplaryň dili, edýän işleri hakynda nämeleri ýatda saklap galdyňyz?
2. Badawiýleriň sosial sistemasynyň üýtgemegine nähili faktorlar sebäp boldy?
3. Muhammet (s.a.w.)yň durmuşy we eden işleri hakynda nämeleri ýatda saklap galdyňyz?
4. Arap taýpalarynyň birleşmeginiň sebäplerini aýdyp beriň.

9-njy tema

Arap halyfaty: yislam dünýäsiniň döredilmegi

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- Hulafoi roşidinleriň işi;
- Ilaty yslamlaşdyrmagyň ýollary;
- Umawiýler we Apbasylar dinastiýasy;
- Arap halyfatynyň krizisi barada.

raplaryň alyp baran söweşleri VII–VIII asyrlarda uly çäkleri gurşap alan Arap halyfaty döwletleriniň döredilmegi bilen tamamlandy. Halyfaty ilki hulafoi roşidinler – «dogry ýoldan barýan halypalar», soňra Umawiýler (661–750) we Apbasylar (750–1258) dinastiýasy dolandyrypdyr. Halyfatyň düzümindäki döwletlerde baý medeniýet döredilip, ol dürli halklaryň üstünlikleriniň jemlenmegi netijesinde emele gelipdi. Halyfatyň çäklerinde ylym, edebiýat we sungat has ösüpdir.

ÇARYÄRLAR DÖWRI

uhammet (s.a.w.) wepat bolandan soň, ähli araplary birleşdiren döwletdäki häkimiýet onuň iň ýakyn egindeşleriniň eline geçýär. Hulafoi roşidinler döwründe döwlet ýolbaşçysyna – halypa («orunbasar»), döwlete bolsa Halypalyk diýip at beripdirler. Araplar birleşdirilenden soň, yslam dininiň umumy maksady gaýrydinleri yslama geçirmek bolýar. Ilki **Abu Bekr** (632–634) halypalyga saýlanýar. Onuň dolandyran döwründe Arabystan ýarymadasynyň ilaty Yslamy doly kabul edýär, arap taýpalarynyň häkimiýete garşy göteren gozgalaňlary basyp ýatyryldy. Onuň halypalygy döwründe araplar Yragy we Siriýany zabt edýärler. Abu Bekr Yslam döwletiniň dolandyryşyny kämilleşdirdi. Aýratyn hem, döwleti dolandyrmak üçin Maslahat geňeşi düzüldi, her bir welaýata woliý (häkim) bellendi.

Soňky halyf **Omar ibn Hattob** (634–644) döwründe Wizantiýanyň goşunlaryny ýeňip, birnäçe ýylda Siriýany, Palestinany, Müsüri, Eýranyň köp bölegini we Ortaýer deňziniň Afrika kenarlaryny zabt edýär. Onuň döwründe salgyt-olpon sistemasy işlenip, diwanda hasapda durýan ähli döwlet hyzmatçylaryna aýlyk tölemek yglan edilýär. 637-nji ýylyň aprelinde täze musulman ýyl hasaby – hijriý ýyl kalendary yglan edilýär. Musulmanlar Omary – dindar, din meselelerinde adalatly bolany üçin – «Omari adyl», hökümdarlyk eden döwrüne bolsa yslamyň «altyn asyry» diýip taryplapdyrlar.

Özgermeleriň
amala aşyrylyşy

TARYHY SYN!

Ýyl ýazgylarynda ýazylmagyna görä, halyf Omar ibn Hattabyň döwründe yslam üçin söweşler örän giň gerim alýar. Musulmanlar Pars ýerlerini zabt edip, Tustar diýen galany basyp almaga dogry gelýär. Sad ibn Abu Wakkasyň ýolbaşçylygyndaky arap leşgerleri galany uzak wagt gabaýarlar, emma alty aýda hem eýeläp alyp bilmeýärler. Goşunyň esgerleri ruhdan düşýär, ok-ýarag we azyk gurlary hem gutaryp başlaýar. Ähli musulmanlar nähili ýol tutmagy bilmän duran wagtynda, ýüzüne nykap dakan bir adam girip gelýär. «Men galany nähili almagy bilýärim. Meniň aýdanymy ýerine ýetirseňiz, size kömek berjek», – diýýär. Şonda goşunyň emiri: «Näme etmelidigini aýt – bizrazy», – diýýär. Nykaply adam: «Meni sapana oturdyp, şäheriň içine oklaýarsyňyz, men size galanyň derwezelerini açyp bereýin», – diýýär. Ýarygije esgerler ony sapanyň içine oturdyp oklaýarlar. Sag-aman galan nykaply adam sakçylary öldürip, derwezeleri açyp berýär. Söweşe şaý duran esgerler gala girip gelýärler, gala eýelenýär, musulmanlar örän köp olja alýarlar. Goşunyň emiri oljalary bölmegi mälim edýär, oljanyň köp bölegi hälki nykaply adama bermeli edilýär. Emma aradan üç gün ötse hem, nykaply adam gelmeýär. Şonda Sad ibn Abu Wakkas ähli goşuna: «Hemmä ýetiriň: emire boýun egmese, Allatagalanyň önünde günäkär bolýar», – diýip buýruk berýär. Netijede emiriň çadyryna bir adam girip gelýär: «Eý emir, men nykap eýesini tanaýaryn, onuň üç sany şerti bar eken, şolary ýerine ýetirseňiz, gelmekçi we özünü tanyşdyrýan eken, – diýdi. – Birinjisi – ol siz bilen gepleşýän eken, gep diňe ikiňiziň araňyzda galmaly eken; ikinjisi – ol adamyň adyny taryh kitaplaryna ýazdyрмаýan ekeniňiz; üçünjisi – hatda onuň kimligini halyfa hem aýtmaýan ekeniňiz». Sad ibn Abu Wakkas hemmesinerazy bolupdyr. Şonda hälki adam: «Mendim şol nykaply adam», – diýýär.

Musulmanlar Medinä gaýdyp barandan soň, halypa Omar nykaply adam hakynda Sad ibn Abu Wakkasdan sorayar, emma Sad wadasynda durup, hiç zat aýtmaýar.

Ali ibn Affon halyfaty döwründe (644–656) Eýran Sasanylarynyň döwletinde söweşler gutaryp, Amyderýanyň kenarlaryna çykýarlar, musulmanlaryň Tunisdäki we Kawkaz aňrsyndaky ölkelerdäki abraýy artýar. Halyfyň buýrugy bilen Gurhanyň teksti toplanyp, bir bütin kitap şekiline getirilýär we dürli ölkelere ýaýradylýar. Häzirki günde olardan biri mukaddes ýadygärlik görnüşinde Daşkendiň köne şäher böleginde ýerleşen «Moýi muborak» medresesinde saklanýar. Hulafoi-roşidinleriň soňkusy – **Ali ibn Abu Talib** halyflyk (656–661) eden döwründe onuň hökümdarlygyny «hak din»iň ähli wekilleri boýun almandyr. Alynyň tarapdarlary şaýylar, garşydaşlary bolsa harijiýler adyny alypdyr. Netijede Aly harijiýler tarapyndan öldürilýär. 661-nji ýylda häkimiýeti Umawiýler dinastiýasynyň esaslandyryjysy Muowiýa I eýeleýär.

UMAWYLARYŇ HÖKÜMDARLYGY

mawylar döwründe paýtagt Damaşk şäheri bolup, Siriýa halypalygyny merkezi welaýatyna öwrülýär. Umawiýleriň döwründe halypa wezipesi nesle miras bolup geçýän boldy, döwlet hazynasy hem-de döwlet arhiwi döredilýär, arap dili döwlet dili diýip yglan edilýär. Halypalygyny Jabal at-Tarik ýolbaşçylyk edýän goşuny 711–714-nji ýyllarda Pireneý ýarymadasyndaky (häzirki Ispaniýa) Westgot korollygyny boýun egdirýär. Araplaryň demirgazyga süýşmegi 732-nji ýyldaky Puate

Harun ar-Rašid

Araplar tarapyndan beýleki ýerleri basyp almak

söweşinde togtadyldy. Gündogarda olar Tabarystan, Jurjan, Mawerenahr we Hindi derýasynyň kenaryna çenli (Molton galasy) bolan ýerleri, Günbatarda Demirgazyk Afrikanyň we Ispaniýanyň köp bölegini basyp alýarlar. Emma, Umawiýlere garşy birnäçe gezek halk gozgalaňlary bolup geçýär. Bu bolsa olaryň häkimiýetini gowşadyp, Apbasylaryň häkimiýetiň başyna gelmegine mümkinçilik döredýär.

APBASYLARYŇ HÄKIMIÝET BAŞYNA GELMEGI

Halyfatdaky syýasy ýagdaýyň ýitileşmegi netijesinde VIII asyryň ortalarynda häkimiýet Apbasylar (Muhammet (s.a.w.)yň agasy Apbasyň nesilleri) eline geçýär. Apbasylar öz rezidensiýasyny Bagdat («Hudaýyň sowgady») şäherine göçürýär. Bu dinastiýanyň iň meşhur halyfy Harun ar-Rašid (786–809) bolupdyr. Musulman bolmadyklary halyfatdaky döwlet işlerine almandyr we olar salgydy köpräk tölemeli bolupdyr. Netijede köpçülik Yslam dinini kabul edip, arap dilini öwrenipdirler, şeýlelikde ilatyň esasy bölegi musulman bolupdyr.

HALYFATYŇ PESE GAÇMAGY

Halk gozgalaňlary we häkimiýet üçin göreşler halyfaty syýasy krizise getirýär. Halyfatdan ilkinji özbaşdak emirlik Ispaniýada 756-njy ýylda bölünip çykýar. Ol X asyrdan *Kurdoba (Kordowa) emirligi* diýip atlandyrylýar. IX asyrdan Müsür, Eýran, Mawerenahr we Horasan özbaşdaklygy gazanýar, Apbasylaryň elinde diňe ýakyn Gündogar we Arabystan ýarymadasy galýar. Seljuk türkler 1055-nji ýylda Bagdady eýeläp, halyfaty dünýewiý wezipelerden daşladyrýarlar. Mongol hany **Hulaku** 1258-nji ýylda Bagdady eýeländen soň, Arap halyfatynyň soňuna çykylýar.

Arap harbylary

ADALGALARYŇ DÜŞÜNDIRILIŞI

Çaryýarlar – (parsça, «dört dost») dogry ýoldan baran ilkinji dört halyf.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Kartadan Arap halyfaty tarapyndan eýelenen çäkleri görkeziň.
2. Arap halyfatyny dolandyran dinastiýalar hakynda aýdyp beriň.
3. Halyfatyň pese gaçmagynyň sebäpleri nämelerde diýip pikir edýärsiňiz?

10-njy tema

Seljuklar döwleti

Soltan Malik şa

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- oguz taýpalarynyň birleşmegi we täze dinastiýanyň emele gelmegi;
- Seljuklar döwletiniň gurluşy we ösüşi;
- Seljuklaryň harby ýörüşleri we uly soltanlygyň gurulmagy;
- türk etnosynyň şekillenişiniň şertleri we sebäpleri hakynda.

Seljuklaryň harby ýörişi

DÖWLETIŇ EMELE GELMEGI

eljuklar türkleriň oguz kowmunyň düzüminde ilki häzirki Günorta Gazagystanyň çäklerinde we Syrderýanyň orta akymyndaky yerlerde ýaşapdyrlar. Olar köp tire-taýpalara bölünip, göçme ýagdaýda ýaşapdyrlar. Demirgazykdaky dürli taýpalaryň gysmagy netijesinde Syrderýanyň aşaky akymyndaky Jand şäheriniň töwereklerine (häzirki Nowaýy welaýatynyň çäkleri) göçüp geçen oguzlar Seljukbegiň ýolbaşçylygynda yslam dinini kabul edipdirler. Garahanlylar Mawerenahry eýeländen soň, seljuklar Mahmyt Gaznawynyň razylgy bilen 1025-nji ýylda Horasanyň yerlerine göçüp geçýärler. Garahanlylar bilen gaznawylaryň arasyndaky göreşden peýdalanan seljuklar öz harby güýçlerini birleşdirip, az-kem Horasany eýeläp, Seljuklar döwletini gurýrlar. Olar Seljugyň mirasgäri Togrul begi hökümdar diýip yglan edýärler.

TARYH DEPDERIŇIZE ÝAZYŇ!

Seljuklar – Horasan, Ýakyn we Orta Gündogar, Kiçi Aziýa, Mawerenahryň bir böleginde hökümdarlyk eden türki dinastiýa (1038–1308). Dinastiýanyň ady çarwadar türki kowum – oguzlaryň başlygy Seljuk bek ibn Dokagyň adyndan alnan. Seljuklar döwletini 1038-nji ýylda Seljugyň mirasgäri soltan Togrul beg esaslandyrypdyr.

Togrul beg inisi Çağry begi Horasanda galdyryp, özi günbatara ýörüşe başlaýar. Bu döwre gelip Eýranda söweşeň türk taýpalaryna garşy durup biljek güýç ýokdy. Netijede seljuklar gysga wagtyň içinde Günbatar Eýrany, Azerbaýjany we Ýragy özlerine boýun egdirýärler. 1055-nji ýylda Bagdatda Togrul begiň adyna hutba okalýar, Apbasylar seljuklara tabyn bolup galýarlar. Halyf Al-Koim (1031–1075) häkimiýeti Togrul bege tabşyryp, ony soltan hem-de «Gündogaryň we Günbataryň patyşasy» diýip ykrar etmäge mejbur bolýar. Şeýlelikde seljuklar Amyderýadan Ýewfrat derýasyna çenli bolan çäklerde öz hökümdarlygyny ornaşdyrýarlar.

DÖWLETIŇ ÖSÜŞI

eljuklar döwleti Alp Arslan we onuň ogly Mälikşalar döwründe has-da güýçlenýär. Alp Arslan (1063–1072) döwründe Kiçi Aziýa ýorişler guralýar.

Seljullaryň iň ösen döwri Soltan Malik şanyň (1072–1092) hökümdarlyk eden ýyllaryna dogry gelýär. Ol atasynyň gündogara başlap beren ýörüşlerini dowam etdirýär, Garahanlylara zarba berip, 1074-nji ýylda Buharany we Samarkandy eýeleýär. Soňra Fergana jülgesini eýeläp, Gündogar Türküstana çenli ýetip barýar. XI asyryň ahyrlarynda döwletiň çäkleri Gündogar Türküstandan Ortaýer we Mermer deňizlerine çenli bolan uly çäkleri öz içine alypdy. Bu döwlet Wizantiýanyň we Hytaýyň aralygynda ýerleşip, haçly ýörşe gatnaşyjylaryň Gündogara eden hüjümlerini gaýtarmakda hyzmatlary uly bolupdyr.

Malik şa wepat bolansoň, tagt üçin göreş güýçlenip, döwlet gowşap başlaýar. Içki dawalar güýçlenip, döwlet XII asyryň başlarynda gündogar we günbatar bölümlerine bölünip gidýär.

ANATOLIÝADAKY TÜRK BEÝLIKLERI

XI asyryň ahyrlarynda Anatoliýany doly basyp alan oguzlar ol ýerde Koniýa soltanlygyny düzýärler. Şeýle hem, Kiçi Aziýa çäklerinde seljuklaryň birnäçe biýlik (beglik)leri hem döredilýär. Biýler resmi Seljuklar dinastiýasynyň hökümdarlygyny boýun alan bolsalar-da, amalda öz mülklerini özbaşdak dolandyrypdyrlar.

Koniýa soltanlygynyň merkezi ilki Nikeýa şäheri bolup, soňra Koniýa göçürilýär. Soltan Alouddin Kaýkubodyň döwründe soltanlyk ösüşiň çür depesine çykýar. Soltanlykdaky Koniýa, Kaýsari, Siwas şäherleri hünärmentçilik we söwda merkezleri bolupdyr.

Kiçi Aziýadaky biýlikleriň ilaty etnik taýdan birmeňzeş däldi. 1071-nji ýyldaky Mansikert söweşinde seljuklaryň wizantiýalylaryň üstünden gazanan ýeňşinden soň, başga garşylyk ýoklugy sebäpli, bu ýere oguz türkleriniň köp bölegi gaçyp gelip, oturymly ýaşayşa geçip başlaýar. Oturymly ýaşayşa

geçen türkler ülkäniñ yerli ilaty ýaly daýhançylyk we hünärmentçilik bilen meşgullanyp başlaýarlar. Kiçi Aziýadaky grekleriñ we ermenileriñ bir bölegi bolsa yslam dinini kabul edip, türk taýpalary bilen ýakynlaşýarlar. Şeýlelikde, Kiçi Aziýada XI asyryñ ahyryndan oguz türkleri bilen türkleşen grekler, parslar, ermeniler we gruzinleriñ goşulmagyndan türk milleti şekillenip başlaýar. Emma 1243-nji ýylda gündogardan mongollaryñ basyp gelmegi soltanlygy gowşadýar. Netijede 1308-nji ýylda döwlet birnäçe biýliklere bölünip gidýär. Olardan biri Osman biýligi bolup, soñra ol Osmanly türk imperiýasynyñ peýda bolmagynda esasy rol oýnaýar.

DÖWLET DOLANDYRYŞY

Seljuklaryñ hökümdary Kaýhusraw II teñhesi

eljuklar döwlet dolandyryşyny, salgydy ýer eýeçiligini gündogardaky musulman döwletlerinden kabul edenler. Döwleti ýokary hökümdar – soltan (soltan ul-azam) dolandyryp, tagt atadan çagasyna miras bolup geçipdir. Onuñ adyndan hutba okalyp, teñhe zarp edipdirler. Dölet dolandyryş sistemasy ikä – köşge we diwana bölünipdir. Baş wezir diwana (dewoni alo) ähli diwanlaryñ işine ýolbaşçylyk edipdir. Baş wezir «başlyk ur-ruaso» diýip atlandyrylyp, döwletiñ içki we daşky syýasatyndaky ähli pudaklara gözegçilik edipdir. Seljuklaryñ iñ meşhur baş weziri Nizomulmulk bolup, ol döwleti dolandyrmak esaslaryna degişli «**Syýasatnama**» eserini ýazyp galdyrypdyr.

Ýurt administratiw taýdan welaýatlara bölünip, ony soltan tarapyndan saýlanan waliýler dolandyrypdyr. Olar hem öz edaralaryna eýe bolup, welaýatyñ durmuşy bilen bagly ähli pudaklara ýolbaşçylyk edipdirler.

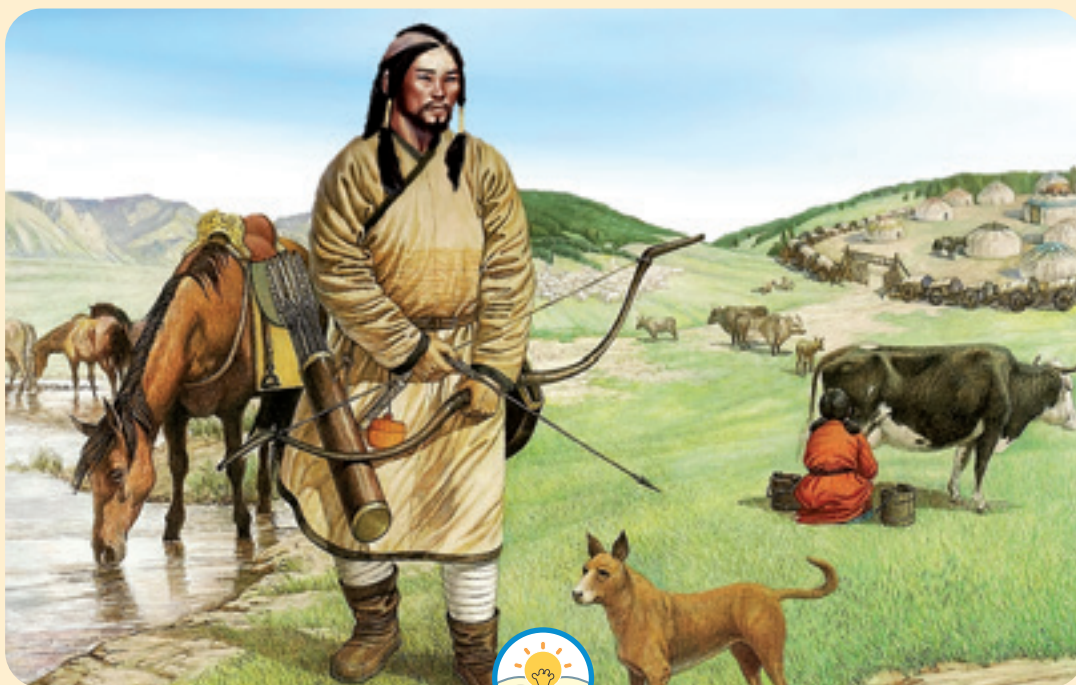
SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Seljuklar döwletiniñ emele gelmeginiñ şertlerini düşündirip beriñ.
2. Türkleriñ sosial sistemasy hakynda nämeleri ýatlap galdyňyz?
3. Seljuklar döwletini nähili dolandyryar we ony kimlerden öwrenýär?
4. Türk halkynyñ şekillenmegi hakynda nämeleri bilýärsiñiz?

11-nji tema

Mongol döwleti

SIZ ÖWRENERSIÑIZ!

- mongol taýpalarynyň sosial durmuşy;
- Çingiz han döwletiniň emele gelmegi;
- mongol taýpalarynyň harby ýörüşleri hakynda.

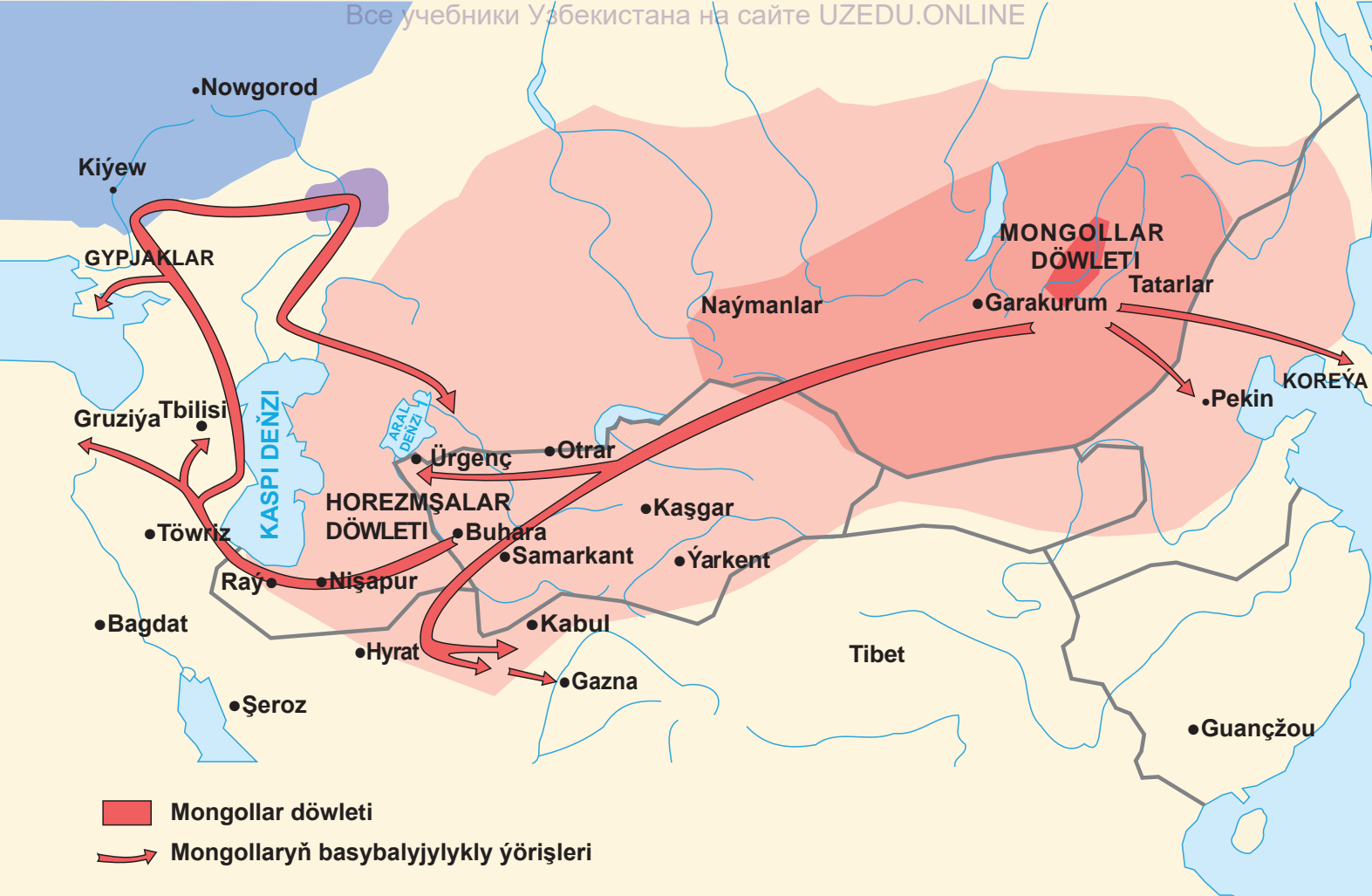

*Onon derýasynyň
boýnundaky
gurultaý*

SOSIAL GURLUŞ

ongol taýpalary gadymdan Günorta Sibiriň, Manžuriýanyň we Mongoliýanyň çäklerinde ýaşapdyrlar. Olaryň köpçüligi göçme çarwaçylyk bilen meşgullanypdyr, tokaýlarda ýaşayan käbir uruglar awçylyk we balykçylyk bilen gün geçiripdir.

Mongollaryň durmuşynda gadymky döp-dessurlarynda, dini garaýyşlarynda bolsa ata-babalarynyň ruhuna sygynmak, şamanlyk däpleri gowy saklanyp galypdyr. XII asyrdan mongollaryň sosial gurluşynda entek tire-taýpaçylyk aýratynlyklary güýçli bolsa-da, şu asyryň ikinji ýarymyndan başlap olaryň sosial gatnaşyklarynda täze aýratynlyk – emläk taýdan gatlaklanmagy güýçlenip başlaýar. Tire-taýpaçylyk jemgyýeti aýratyn göçme hojalyklara – aýllara bölünip, her bir aýl indi öz hojalygyna – çarwalarynyň eýesine öwrülýär. Tire-taýpalarda baý maşgalalar, geljekki mongol aristokratlary şekillenip başlaýar. Köpçülik tire başlyklary – noýonlar öz tirdaşlaryndan nökerler alyp, harby bölümler düzýärler. Emläk taýdan gatlaklara bölünmek şertlerinde durmuşyň özi olary taýpa soýuzlaryna birleşmäge mejbur edýär. Olary

hanlar dolandyrypdyr. Güýçli taýpa soýuzlary özlerine tabyn bolan goňsularyndan paç-tölegler alyp durupdyr. Beýle taýpa soýuzlary öz ýygnaklarynda, gurultaýlarynda iň möhüm: uruş açmak, ýaraşyk şertnamasyny düzmek, soýuz düzmek, hany saýlamak, käte günäkär diýip hasaplanan käbir noýonlaryň we hatda hanlaryň özlerini hem sud etmek ýaly meseleleri çözüýärdiler.

ÇINGIZ HAN DÖWLETI

ongol taýpalarynyň arasyndaky özara uruşlarda **Temuçin** (1155–1227) ýeňiş gazanýar. 1206-njy ýylda Onon derýasynyň boýundaky gurultaýda ol beýik han diýip yglan edilýär. Baş şaman bütün halkyň öňünde Temuçine **Çingiz han** derejesini berýär. *Çingiz sözi* «güýçli», «gudratly» diýen manylary aňladýar. Döwleti merkezleşdirmek maksadynda Çingiz han **Karakurum** galasyny öz döwletiniň paýtagtyna öwürýär.

MONGOLLARYŇ GOŞUNY

ongollar goşuny güýçlendirmäge uly üns beripdirler. Mongollaryň göçme çarwaçylyk bilen gün-güzerançylyk etmekleri olara ýokary derejedäki atly goşun düzmek mümkinçiligini berýär, daýhançylyk bilen meşgullanýan goňşy halklar bolsa bu atly esgerler bilen çaknyşmakda ejizlik edýärdiler. Parahatçylyk wagtynda çarwaçylyk bilen meşgullanýan mongollar onluk düzümden ybarat hemişelik goşuna öwrülýärdi. Talaňçylykly basybalyjylyklar göçme mongollar üçin esasy pişesi hasaplanypdyr. Hytaý bilen goňşy bolup ýaşamaklary, ol ýere eden ýörüşleri mongollara Hytaýyň köp harby enjamlary – söweş gurallary bilen tanyşmaga we olary özleşdirmeklige mümkinçilik berdi. Meselem, mongollaryň goşuny diwar deşýän ýörite enjam – palahman (sapan) we ot sepýän ýaraglaryň kömeginde şäherleri basyp almak sungatyny ýokary derejede eýeläpdiler. Mongollaryň söygüli ýaragy ok ýaýdy, esger duşmanyny yüzlerçe metrden nyşana alyp bilipdir. Esgerleriň aglabasy gylaç we naýza bilen ýaraglanypdyr.

Mongol söweşijisi

Her bir göçme taýpanyň gündelik durmuşynda hem, söweş wagtynda hem, hökman arkany bolmagy hökmandy. Göçme taýpalaryň goşuny köplenç üç topara bölünipdir: merkez we iki ganat. Goşun ýüzbaşı, müňbaşı, etrapbaşylar tarapyndan dolandyrylypdyr. Söweş başlananda merkezdäki goşun ýalandan yza çekinýär, duşman ony kowup başlasa, ganatlardan hüjüm edýär, yza çekinenler hem yzyna gaýdyp söweşe girýärdi. Esasy goşundan daşary Çingiz hanyň ygtyýarynda «keşik» diýilýän ýörite gwardiýa hem düzülýär. Keşik adatdan daşary ýagdaýlar üçin hemişe söweşe taýýar ýagdaýda durýardy.

Söweşi ussatlyk bilen dolandyrmak, güýçli we tertipli atly goşun, goňşy döwletlerdäki syýasy dagynyklyk mongollara ýeňiş getiripdir.

Mongol esgerleri we gural-ýaraglary

*Mongollaryň
rus ýerlerine
harby ýörüşü*

BASYBALYŞLAR

Çingiz han ilki naýmanlary, soňra uýgur, ýakut, gyrgyz we burýat taýpalaryny boýun egdireden soň, 1211-nji ýylda Demirgazyk Hytaýa garşy uruş başlaýar. Ýedisuw we Gündogar Türküstana garşy 1218-njy ýylda başlanan çozuşlar Horezmşalar döwletine gönükdirilen 1219–1221-nji ýyllardaky çozuşlaryna seplesip gidýär. Soňra Owganystan, Gündogar Eýran eýelenip, Kawkaz arkaly Deşti Gypjaga çykýarlar. Kalka derýasynyň boýunda gypjyklara kömege gelen soýuzdaş rus goşuny ýeňilýär.

1224-nji ýylda Çingizhan zabt edilen ýerlerini ülüşlere bölüp, öz ogullary: **Juçy**, **Çagataý**, **Ugedeý** we **Tuluýa** bölüp berýär. Ugedeýi tagta mirasgär edip belleýär.

Çingiz hanyň agtygy Baty han 1237–1242-nji ýyllarda Gündogar Ýewropada basybalyjylykly uruşlary alyp barýar. Onuň goşunlary ilki Rus knýazyklaryny, soňra Polşanyň, Serbiýanyň we Bolgariýanyň bir bölegini boýun egdirýär. Basyp alnan çäklerde Altyn Orda döwleti esaslandyrylýar. Orta Gündogarda we Aziýada harby hereketlerini Tuluýyň ogy Hulagy dowam etdirýär. Ol 1256-njy ýylda Eýrany basyp alyp, Hulagular döwletini esaslandyrýar. Iki ýyl geçip, Hulagu Arap halyfatyna hüjüm edip, Bagdady eýeleýär. Mongollar şäheri üç hepdeden köpräk talaýarlar, medeniýet we sungat eserleri ýok edilýär. Şäherdäki uly kitaphanany ýakyp, kitaplary Tigr derýasyna taşlap goýberýärler. Aýtmaklaryna görä, derýa şunça köp kitaplar taşlanýar, hatda derýa olaryň syýasyndan garalyp gidýär.

Soňra mongollar Ýakyn Gündogara çozup girip, Siriýany eýeleýärler, Halap şäherini weýran edýärler. Bagdadyň we Halabyň weýran edilenini görenden soň, Damask söweşsiz boýun egip, Yslam dünýäsiniň merkezi günorta – Kaire göçýär. Musulmanlaryň arasynda mongollaryň söweşeňligi hakynda gorkuly myş-myşlar ýaýrap, olar ýeňilmez, olary togtatmak bolmaýar diýen gep-sözler peýda bolýar.

Hulagu Müsüre ilçilerini goýberip, boýun egmek şertini goýýar. Müsüriň soltany muňa razy bolmaýar. 1260-njy ýyldaky söweşde Soltan Saýfiddin Kutuzyň gaýratlylygy sebäpli müsürliler mongollaryň goşunyny ýeňýärler, olaryň Ýakyn Gündogara we Afrika etjek ýörüşlerini togtadyp galýarlar.

TARYHY SYN!

«MONGOLLARY YEŃIJI»

Saýfiddin Kutuz Horezmşalaryň neslinden bolup, Jelaletdin Menguberdiniň gyz doganynyň ogly bolupdyr. Ol Jelaletdiniň mongollara garşy göreşlerinde, duşmanyň eline ýesir düşmeklerini islemän, öz ýakynlaryny derýa gark etmäge mejbur bolup, ahy-nala çekmegine şaýat bolupdyr. Bu ýalyňly hatyra Kutuzyň ýadynda bir ömürlük möhürlendi. Ol mongollardan ar almaga kasam içdi. Ol soňky horezmşa Jelaletdin Menguberdi bilen bilelikde ýurt gezyär we mongollara garşy ençeme söweşlerde gatnaşýar.

Emma daýysynyň pajygaly ölüminden soň Kutuz Damaskyň gul bazarynda satyp goýberilýär. Ony müsürli gul söwdagärleri Müsüriň soltany As-Salyh II niň mamluklar goşunynda gulluk etmegi üçin satyn alýar.

Kutuz mamluklar mekdebinde tälim alýar we harby sungat syrlaryny öwrenýär. Öňki gul mamluklaryň goşunynda uly emir derejesine ýetýär, Müsür soltanynyň maslahatçysy wezipesine göterilýär.

Müsüriň tagtyna 15 ýaşly Al-Mansur Ali oturandan soň, amaldaky dolandyryş onuň wekili bolan Kutuzyň eline geçýär. Kutuz Müsür goşunynyň baş harby ýolbaşçy wezipesini eýeleýär.

Saýfiddin Kutuz ýeňilmek nämedigini bilmän gelyän mongollary Aýn-Jalutdaky söweşde derbi-dagyn etmek arkaly taryhda «Mongollary yeňiji» diýen hormatly ada sezewar bolýar.

ADALGALARYŇ DÜŞÜNDIRILIŞI

Ulus (mongolça, – «döwlet», «halk», «adamlar») – Çingiz han perzentlerine emläk hökmünde bölüp beren mongollaryň basyp alan çäkleri.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Mongol taýpalarynyň ýaşan çäklerini sudur kartasyna düşüriň.
2. Mongollar näme iş bilen meşgullanýar ekenler?
3. Çingiz hanyň döwleti nähili peýda bolupdyr?
4. «Mongollary yeňiji» tekstini derňäň.

12-nji tema

Hindistan – «müň täsinlik ýurdy»

SIZ ÖWRENERSIŇIZ:

- orta asyrlarda Hindistanyň ilatynyň gündelik durmuşy;
- orta asyrlarda Hindistandaky döwletler;
- Hindistandaky gatlaklar barada.

ÝADYŇYZA SALYŇ!

- Gadymky Hindistanda jemgyýetiň gurluşynda nähili özboluşly aýratynlyklary bardy?

SOSIAL-YKDYSADY ÝAGDAÝ

ize mälim bolşy ýaly, Hindistanyň köp bölegi Kuşan imperiýasynyň düzümine giripdir. Ol ýumrulansoň, hind rojalaryndan biri Çandragupta (320–340) Guptalar dinastiýasyna esas salýar. Onuň mirashorlarynyň döwründe Hindistan jemgyýetinde ýer eýeçiligine esaslanan feodal sistema şekillendi. Guptalar imperiýasy IV–V asyrlarda Arabystan deňzine çenli bolan çäkleri birleşdiripdir.

Ýewropada, Aziýanyň ençeme döwletlerinde bolşy ýaly, Gupta hökümdarlarynyň hem ýer-mülkleri ynam etmegi netijesinde emeldarlardan we harbylardan ybarat bolan iri ýer eýeleri taýpasy peýda boldy, olar ilatdan salgyt ýygnamakdan başga, daýhanlaryň zähmetinden peýdalanmak hukugyna hem eýe bolupdyrlar.

Gupta döwletiniň teňňesi

JEMGYÝETÇILIK-KASTANYŇ DÜZÜLMEGI

Hindistanda dünýäniň başga döwletlerinde duş gelmeýän kasta sistemasynyň gadymky däpleri saklanypdy. Netijede oba jemgyýetçiliginiň dürli gatlaklara degişli bolmagy onuň hususy eýeçiligiň az ýa-da köplügi bilen ölçenmän, şahsyň haýsy kasta taýpasyna degişliligi bilen kesgitlenipdir.

Hindistanda ilkinji gatlaklanma tertipleri gadymky oriýler basyp alandan soň rojalyklaryň emele gelen döwrüne baryp ýetýär. Adamlar kastalara belli bir amatlar: miras bolan kesbi-käri, etnik we dini degişliligi, döp-dessurlaryň dürlüligi we başgalar esasynda bölünipdir.

Kasta agzalaryny ilki bilen kesp birleşdiripdir, ol bolsa atadan balasyna geçipdir. Bir kastadan beýlekisine geçmek we dürli kasta wekilleriniň arasyndaky nika garalanypdyr.

Orta asyrlaryň irki döwründe Hindistanda gulçulyk hem saklanyp galypdyr. Gullar köplenç öý hyzmatkärleri bolupdyr. Hinduilik dinine görä, guluň zähmetinden daýhançylyk işlerinde hem peýdalanmak mümkin bolupdyr. Hojaýyn guly iýmit bilen üpjün etmekden daşary, ýylyna bir gezek geým hem alyp bermegi talap edilipdir.

Guptalar imperiýasy syýasy taýdan pugta däldi, şonuň üçin VI asyrdan döwlete demirgazyk-günbatardan gelen eftalaryň hüjümleri netijesinde dargap gidýär.

HINDISTANDAKY 4 GATLAK

Brahmanlar («akyldarlar»): gözbaşçylyk (jadygöýler), mugallymlar, lukmanlar.

Kşatriler («söweşijiler»): harbylar, döwlet emeldarlary, iri ýer eýeleri.

Waýşiler («azat jemagat»): söwdagärler, çarwadarlar, daýhanlar.

Şudralar («hyzmatkärler»): gaýyşçylyk, dokmaçylyk, çopanlar, küýzegärler, sazandalar.

Çandallar «äsgermezçilik edilenler» taşlandylary arassalaýjylar.

HARŞA DÖWLETI

*Hindileriň
ýaşayşy*

VII asyryň başlarynda Hindistanyň demirgazygynda täze imperiýa – Harşa imperiýasy emele gelýär. Bu imperiýa Kanudja rajasy Harşa (606–647) tarapyndan esaslandyrylýar. Imperiýa Gang derýasynyň kenarlary bilen gündogar Penjapdan tä Bengal aýlagyna çenli bolan çäkleri öz içine alypdyr.

Harşa şahyr we dramaturg bolup, köşgünde köp suratkeşleri hem-de şahyrlary ýygnap, paýtagty Udjaýini şäherini medeni merkeze öwürpdir. Ol her ýylda dünýä alymlarynyň festiwalyny geçirip, olara köp sowgatlar beripdir. Harşanyň ata-babalary hinduiý bolsa-da, ol budda dinini kabul edipdir. Budda ybadathanalaryny gurmak üçin uly işçi güýjüni we pul serişdelerini berýär.

Onuň döwründe Merkezi Hindistan rajalary hem boýun egdirilýär. Wassal rajalar kyrka golaý bolupdyr. Harşa imperiýasy hem uzak ýaşamaýar. Wassal rajalaryň ikiýüzli hereketi imperiýany gowşadýar. Kem-kem rajalar amalda bütinleý özbaşdak bolýarlar. Harşa wepat bolandan soň döwlet gowşap galan bolsa-da, döwlet XIII asyryň başlaryna çenli Hindistanyň çägendäki soňky iri imperiýa hökmünde peýda bolupdyr.

ÝER EÝEÇILIGI GATNAŞYKLARY

VII asyrdä Hindistanda bolan hytaýly taryhçy Sýuan Szýanyň ýazmagyna görä, onda 70-e golaý uly-kiçi knýazlyklar bolupdyr. Knýaz-rajalar haşamly köşkerde ýaşapdyrlar. Rajalar öz ýakynlaryna, emeldarlaryna we esgerlerine hyzmatlary üçin ýer-mülkler ynam edipdirler. Orta asyrlarda Hindistanda dindar-brahmanlarda we ybadathanalarda hem iri ýer meýdanlary bolupdyr. Şol döwre degişli ýazgylarda rajalardan biri ybadathanalara 1400 sany obany ýer-mülk hökmünde ynam edeni ýazylan. Rajanyň iň ýakyn garyndaşlaryna, abraýly emeldarlaryna, olaryň eýeleýän wezipelerine görä, onlarça, käte ýüzlerçe obalar berlen bolsa, ýönekeý rajputa (esgere) bir sany ýa-da bir obanyň ýarymy hem berlipdir. Ynam edilen ýere «grass» («kultum» ýa-da «bölek») diýip at beripdirler, ony alan adamyň esasy borçnamasy hemişe harby gulluga taýýar durmak, uruşlarda gatnaşmak bolupdyr. Rajalar öz maşgalasyna degişli bolmadyk emeldara ýeri mälim möhlete peýdalanmaga beripdir. Ýer eýeçiliginiň bu görnüşine patta («ýarlyga alnan ýer») diýipdirler. Patta ýerlerden aýratyn hyzmat görkezeneri sylaglamak üçin hem peýdalanyrdyrlar. Eýeçilik gatnaşyklarynyň ösmegi bilen patta berlen ýerler hem miras emläge öwürülip başlapdyr.

Basybalyjy eftallar az-kem ýerli ilatyň ýokary taýpalary bilen aralaşyp barýar hem-de rajputlar kastasyny esaslandyrýarlar. Rajputlar hökümdarlary demirgazyk we merkezi Hindistanyň bir böleginde 20-den artyk knýazlyklary düzüp, olary rajalar hökmünde dolandyrypdyrlar. Bu knýazlyklar örän uly baýlyklara eýe bolup, olaryň hazynalary hakynda örän köp rowaýatlar döredilipdir. Rajput döwletlerinde höküm süren din hinduiýlik bolupdyr.

ZEHINLILER ÜÇINI!

Rajputlar («patyşalaryň ogullary») Orta Aziýadan gelen göçme eftallar we ýerli aristokrat gujatlaryň nesilleri bolupdyr. Olaryň köpçüligi Rajputanda (häzirki Rajastan) ýaşapdyrlar. Birnäçe hindi knýazlary hem özleriniň olara degişlidigini nygtapdyrlar. Bu hindi rysarlary daýhanlaryň, hünärmentleriň we söwdagärleriň zähmetini äsgermändirler. Olar diňe aw we harby iş bilen meşgullanyrdyrlar, bu işleri çagalykdan özeleşdiripdirler. Olar ýewropaly rysarlar ýaly bedenlerini polat zyrhlara oraman, diňe yeňil sowut geýipdirler. Tüpeňleri gorkaklaryň guraly hasaplap, diňe gylyç, naýza, hanjarlar bilen söweşipdirler. Duşman bilen ýekeme-ýeke söweş edip, mertlerçe göreşipdirler. Rajputlar başga taýpalardan we kastalardan özlerini üstün goýupdyrlar. Olarda öz arnamys kadalary şekillenip, ol janyndan ýokary goýlupdyr. Ar-namys kadalary rajputy öz serdaryna wepaly, mert, sahy we ahlakly bolmagyny talap edipdir. Rajputlar gorkagyň jesedine çayçaňňalak hem garamaýar, diýip hasaplapdyrlar. Olaryň aýallary hem mertligiň nyşany hasaplanypdyr. Günbatar Ýewropa rysarlaryndan tapawutly tarapy, rajputlaryň hemmesi diýen ýaly medeniýetli we bilimli bolupdyr.

Rajputlar

Hindistandaky syýasy dagynyklyk wagty-wagty bilen tertipleşen ýaly bolýar. Emma munuň ýaly döwletler birnäçe knýazlyklardan ybarat bolup, merkezi häkimiýetiň gowşamagy sebäpli tiz dargapdyr. Rajalar käte soýuza birleşip, käte-de ýene uruşlara girişip gidipdir. Özara uruşlardan gowşan döwlet täze basybalyjylylar üçin amatly ülke bolupdyr. Meselem, Gazna hökümdary Mahmyt XI asyryň başlarynda Hindistanyň demirgazygyna 17 gezek harby yürüşler gurapdyr. Şeýlelikde Hindistanyň demirgazygyna musulmanlar ornaşyp, olar basyp alan çäklerinde XIII asyryň başlaryna gelip Deli soltanlygy düzülýär, bu waka Hindistanyň gelejeginde möhüm orun tutýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Orta asyrlarda Hindistanyň birleşmegine nähili faktorlar päsgel beripdir?
2. Günbatar Ýewropa rysarlarynyň we hind rojalarynyň arasyndaky meňzeş hem-de tapawutly taraplaryny jedwel düzüp deňeşdiriň.
3. Harşa reformalary hakynda nämeleri öwrendiňiz?
4. Orta asyrlarda Hindistany kimler basyp alandygyny kartadan anyklaň.

13-nji tema

Hytaý – «Asmanasty imperiýa»: ösüşi we dagamagy

*Tan dinastiýasy
döwlet dolandyryşy*

SIZ ÖWRENERSIŇIZ:

- konfusiançylyk, daosizm, buddizm taglymatlary;
- Hytaýdaky ýer eýeçilik gatnaşyklary;
- şäherleriň, hünärmentçiligiň we söwdanyň ösüşi hakynda.

ЎАДЫЊЫЗА САЛЫЊ!

- **Gadymky Hytaýda haýsy dinastiýalar hökümdarlyk edipdir?**

iladydan öňki V asyrda Hytaýda akyldarlar – Konfusiý we Lao-szileriň ahlak-syýasy we dini taglymatlary döräpdir. Adamlaryň arasyndaky gatnaşyklarda hytaýlylaryň konfusiançylyk görkezmelerine amal edipdirler: oňa görä, adam üçin iň möhümi adamkärçiligi saklap galmak bolupdyr.

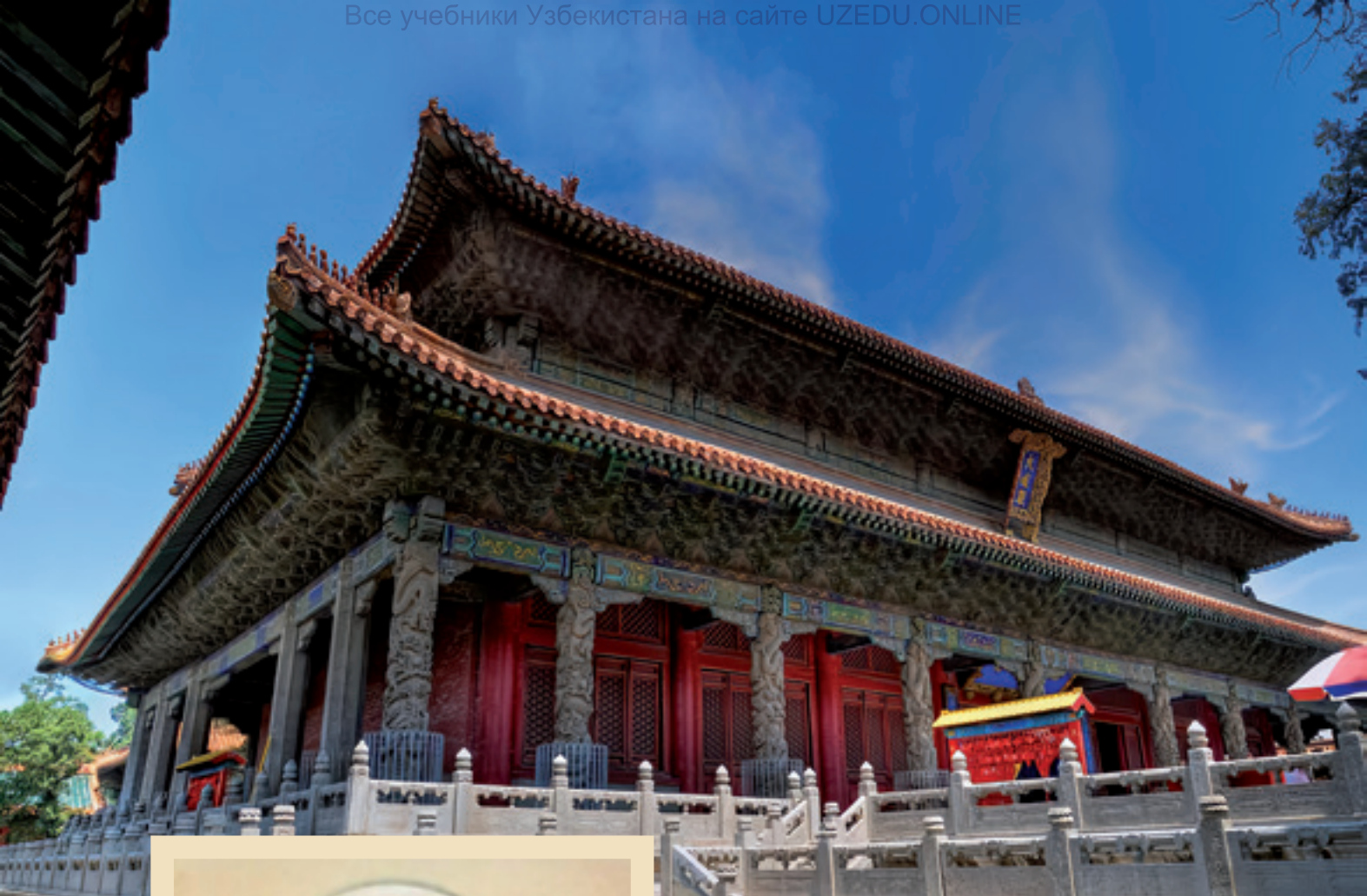
Munuň üçin ata-babalaryndan miras galan däplere (edep kadalar-yna) berk, gyşarnyksyz amal etmeklik talap edilen. Eger wepat bolan merhumy şaýy matadan tikilen geýmde jaýlamak aýdylsa, ýakyn garyndaşlary ahyrky pullaryna, bir dişlem nan iýmese hem, hut şaýy matany satyn alypdyr. Her bir adam jemgyýetde öz ornuny tapmaga, ululary diňlemäge, kiçiler hakynda hossarlyk etmäge ymtylypdyr. Konfusiançylyk terbiýeçilikli eserler arkaly imperatory (Osmanyň og-luny) halky adama söýgi ruhunda dolandyrmak, ýagşylyga-ýagşylyk, ýamanlyga bolsa adalat bilen jogap bermäge gönükdiripdir.

III asyrda Han imperiýasy krizise duçar bolup, döwlet gowşap baş-lansoň, demirgazykdan we günbatardan göçme türk taýpalarynyň hüjümleri güýçlenýär. Netijede, Han imperiýasy üç sany patyşalyga bölünip gidýär. Biraz wagt geçenden soň üç patyşalyk döwri gutaryp,

Beýik Hytaý diwary

Sun dinastiýa-synyň teňnesi

Konfusiý ybadathanasy

ýeke-täk döwlete birleşýär. Emma demirgazyk sähranyň göçme taýpalary IV–V asyrlarda Hytaýyň çäklerine tarap süýşüp başlamagy netijesinde, döwletde syýasy dagynyklyk höküm sürüp, imperiýa biri-birine duşman bolan birnäçe patyşalyklara bölünip gidýär. Olardan biri Weý patyşalygy bolup, onuň paýtagty Loýan şäheri bolupdyr. Bu dinastiýanyň döwründe Hytaýda ýer eýeçiligi gatnaşyklary ösüp, döwlet çek ýer sistemasy şekillenip başlaýar. Oňa görä, imperator döwletdäki ähli ýerleriň eýesi hasaplanyp, ýeri daýhanlaryň maşgalasyna — ondaky zähmete ýaramly adamlaryň sanyna seredip — bölüp beripdir. Munuň öwezine daýhanlar özleriniň ýetişdiren hasylynyň bir bölegini salgyt hökmünde döwlete tölemeli bolupdyr. Birnäçe reformalar geçirmegine garamazdan, Weý dinastiýasy hem Hytaýdaky syýasy dagynyklygy ýok edip bilmändir. Döwlete göçme taýpalaryň hüjümi dowam edip, Türk hakanlygynyň basyp almak howpy güýçlenipdir.

Akyldar Lao-szi

Beýle şertde, konfusiançylyk we daosizm akyldarlary ynjalykdan gaçan adamlary köşeşdirip bilmeýärler. Hindistandan gelen buddizm monahlarynyň aýdan sözleri olara umyt berýär. Olar durmuşdaky görýän ähli kynçylyklary adamlaryň islegleri sebäpli emele gelýär, adam öz islegine erk edip bilmegi, birine ýamanlyk etmän, birek-birege kömek bermeli, diýip düşündirýärler.

Şäherlerde konfusiançylyk we daosizm ybadathanalarynyň hatarynda buddizm ybadathanalary hem gurlupdyr. Konfusiançylyk ybadathanalarynda Konfusiýiň hikmetli sözleri bilen bir hatarda daosizmdäki Lao-szi we Budda heýkeljikleri hatara durupdyr.

Şeýlelikde, hytaýlylaryň aňynda üç taglymat – konfusiançylyk, daosizm we buddizm çyrmaşyp gidýär.

Şol wagtda Hytaýy gurşap duran döwletler – Koreýada, Ýaponiýada, Wýetnamda, Tibetde ilkinji şäherler we döwletler emele gelip başlapdyr. Özleriniň has ösen goňşularyndandan olar iýeroglif ýazuwy, kanunlary we üç beýik taglymaty özleşdiripdirler. Bu taglymatlar dünýäniň gurluşyny ozalky rowaýatlara görä gowurak düşündirip beripdir. Az-kem Uzak Gündogarda özboluşly medeniýet şekillendi, ony Hytaýyň ýa-da Uzak Gündogaryň siwilizasiýasy diýip atlandyrmak mümkin. Bu siwilizasiýanyň esasy konfusiançylygyň, daosizmiň we buddizmiň birleşmeginden peýda bolupdyr.

Akyldar Konfusiý

ASMANASTY IMPERIÝASY

Viasyryň ahyrlaryndan Hytaýdaky kiçi patyşalyklar Merkezi Aziýada emele gelen Türk hakanlygynyň basyp almagyndan gorkup birleşdiler. Asmanasty imperiýasyny yzly-yzyna Suý (589–618), Tan (618–907), U Daý (907–960) we Sun (960–1279) dinastiýalarynyň hökümdarlary dolandyrypdyr. Imperatorlyk tagtyna çykan adam «hudaýyň perzendi» – Asman ogluna, Asmanasty döwletiň hökümdaryna öwrülýärdi.

Ýönekeý adamlar Asman ogly bilen diňe dyz çöküp, gözlerini aşaga garadyp geplemeli bolupdyr. Imperatoryň sözleri kanun bolupdyr. Ol her bir azat daýhany birmeňzeş – **80 mudan** ekin meýdany bilen sylaglapdyr. Daýhayň ýerini satmaga hukugy ýokdy. Bu ekin meýdanynyň öwezine daýhan döwlete hasylyň bir bölegini salgyt üçin bermekden başga, köpçülikleýin işlerde zähmet çekmäge hem mejbur bolupdyr. Olar Huanhe we Ýanszy derýalaryny birleşdiren Beýik kanaly gurupdyrlar hem-de Beýik Hytaý diwaryny abatlamak işlerinde gatnaşypdyrlar. Tertibe salnan hojalyk, asudalyk we tertip oba ilatynyň tiz depginler bilen ösmegini üpjün edipdir. Iri şäherler ýene-de ösüpdir. Tekiz we dogry daş ýollarda ybadathanalar, köşkler gurlupdyr. Gadymky açyşlardan başga (şaýy matalar dokamak, kagyž işläp çykarmak), hytaýlylar ap-ak we ýylmanak farfor ýasamagyň syrny, iýeroglifler oýup çykylan ýörite tagtalyklaryň kömeginde kitap çap etmegi hem-de porohy açyş edipdirler, kompasy kämilleşdiripdirler.

Imperatoryň lybasynyň reňki onuň hökümdar bolan ýeriniň simwoly bolupdyr, nagyşlaryndaky aždarhalar asmany we ýeri aňladypdyr.

DÖWLET DOLANDYRYŞ TERTIBI

Imperatoryň kanunlaryna görä, ähli hytaýlylar jemgyýetlere (oba, hünärmentçilik, söwda pudaklary boýunça) birleşdirilipdi. Jemgyýeti dolandyrmak, salgytlary ýyg-namak bilen imperiýanyň emeldarlary meşgullanypdylar.

Ýurduň asudalygy we hazynanyň doly bolmagy zähmetkeşleriň bolelinligi bilen bag-lydygyny olar hemişe ýadynda saklamaklary zerurdy. Şonuň üçin Konfusiý taglymatyna görä, emeldar diňe bilimli bolmak bilen çäklenmän, häsiýetleri hem gyzel bolmalydy. Ol adalatly, hoşniýetli, halkyň peýdasy üçin ähli zatdan geçýän adam bolmalydy.

Emeldarlaryň şeýle talaplara laýyk gelyänleri döwlet synaglary arkaly saýlanyp alnypdylar. Synaglary her bir adamyň tabşyrmagy mümkindi. Ýüzlerçe talabanlar owadan iýeroglifler bilen döwleti dolandyrmak sungaty boýunça düzme ýazmaklary, Konfusiý we başga akyldarlaryň eserlerinden bölekleri ýatdan aýdyp bermekleri, döp-dessurlary bilmegi we adamkärçilik borjyny görkezip bilmegi zerurdy. Diňe iň gowy adamlar emeldarlyk derejesini, hyzmat wezipesini we döwlet salgytlarynyň ha-sabyndan aýlyk almak hukugyny gazanypdylar. Olaryň köpçüligi oba jemgyýeti bilen birleşip, talantly çagalaryň – geljekde olaryň kömegine umyt baglap – bilim almaklary üçin maliýe kömegini beripdirler.

Şol zamanda halkyň arasynda şeýle nakyl peýda bolupdyr: «Döwlet edaralary deňiz ýaly çuňňur, olardan peýdalanmak bolsa asman ýaly belentdir». X – XII asyr-larda emeldarlaryň peýdasyna hereket etmegi we ýer ýetmezçiligi sebäpli döwletde daýhanlaryň gozgalaňlary başlanypdyr. Döwletiň gowşamagy netijesinde 1279-njy ýylda mongollaryň hökümdary Hubilaý tarapyndan bütinleý basyp alynýar.

Şundan netije çykarmagymyza görä, Hytaý orta asyrlarda konfusiançylyk däplerine daýanan gudratly döwlet bolupdyr.

Mongol goşunlarynyň Hytaýa çozuşy

ADALGALARYŇ DÜŞÜNDIRILIŞI

Mu – Hytaýça ýer meýdanynyň ölçeg birligi: 1 mu takmynan 6 sotyga deň.

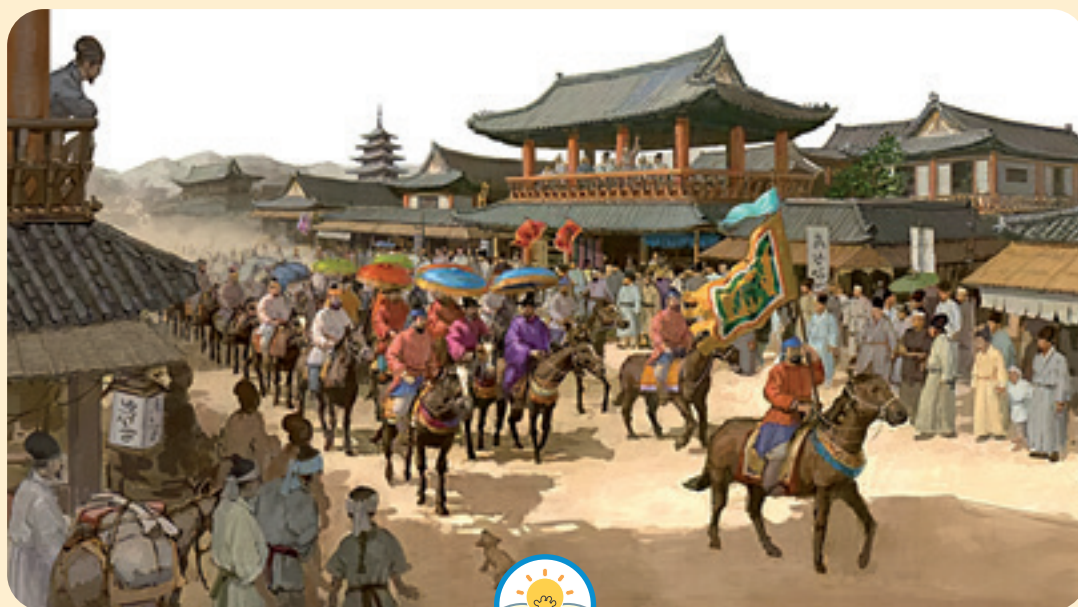

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Orta asyrlarda Hytaýyň demirgazyk we demirgazyk-günbataryndaky goşulary – göçme halklar bilen gatnaşyklary nähili geçipdir?
2. Orta asyrlardaky Hytaýyň medeniýeti, daýhanlaryň we emeldarlaryň durmuşy hakynda aýdyp beriň.
3. Hytaýda III–XIII asyrlarda döwlet dolandyryşy nähili amala aşyrylypdyr?

14-nji tema

Koreya orta asyrlarda

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- irki Koreya döwletiniň emele gelşi;
- üç korollygyň peýda bolşy;
- Koguryo, Pekçe, Silla we Koryo döwletleri barada.

Kýonbokkun köşgüniñ esasy derwezesi

ÇOSON ÝURDY

Çoson (koreysçe, «Dañdanky gözellik») döwleti irki koreys döwletidir. Bu döwletniñ esaslandyran meşhur Tangun bolup, onuñ paýtagty Phenýan bolan Çoson korollygyny esaslandyrypdyr. Rowaýatlara görä, «Asman hökümdarynyñ ogly şazada Hwanun Thebohsan dagynda ylahy mesgen gurdurypdyr. Ol adamlary okadyp, daýhançylyk, lukmançylyk, agaç ussaçylygy, dokmaçylyk, balykçylyk ýaly hünärleri öwredipdir. Günleriñ birinde dagda adama öwürülmegi arzuw edýän ýolbarsa we aýa duş gelen şazada olara şeýle diýipdir: «Kimde-kim dagda ýüz gün diñe ermon (ösümlik) we sarymsak iýip ýaşasa, onuñ arzuwy, hökman, amala aşar».

Aýy goýlan şerti ýerine ýetirip, gyza öwrülipdir we Hwanun oña öýlenip, Tangun atly ogul dogulýar. Oglan ulalyp, Phenbinda (Phenýanda) **Çoson döwletini** esaslandyrýar. Koreysler Tangun döwrüni koreys halkynyñ dörän döwri diýip hasaplaýar.

ÜÇ KOROLLYK DÖWRI

Gadymky Çoson döwleti miladydan öňki I asyrda özara dawalar, garşylyklar hem-de hytaýlylar bilen bolan söweşler sebäpli dargap, üç korollyga – Pekçe, Silla we Kogurýo bölünip gidýär. Bu döwür koreys taryhçylary tarapyndan «*Üç korollyk döwri*» diýip at alyp, ýedi asyr diýen ýaly dowam edýär. Bu döwletleriñ uzak ýyllar

hökümdarlyk etmegine ýarymadadaky syýasy ýagdaý we taryhy özboluşlylyk bilen birlikde, medeniýetiň umumylaşmagy hem täsir edipdir.

Ilaty esasan iki taýpa bölünipdir: azat ilat we uruşda ýesir alnan gullar. Gullar taýpasyna girýänler köplenç saçlary kelte edip alnan bolýar we olar hemişe gözegçilik astynda bolýar.

KOGURÝO KOROLLYGY

il. öňki I asyrdan Demirgazyk Koreýadaky taýpalaryň gaýtadan birleşmegi netijesinde ýene korollyklar döräp başlaýar. Olardan biri demirgazyk-günbatardaky **Koguryo** I–II asyrlarda güýçli döwlete öwrülipdir. Onuň esaslandyran Jumong (Tonmýon) bolupdyr. Ilki Koguryonyň paýtagty Kunneson galasy bolupdyr, V asyrdan Phenýana göçürilipdir. Koguryo korollygynyň goşuny özüniň söweşeňligi bilen tapawutlanypdyr. Olar yzly-yzyna goňşy çäkleri zabt edipdirler. IV asyryň başlarynda Koguryo hytaýlylary öz çäklerinden bütinleý sürüp çykarýar we her taraplaýyn ösen güýçli döwlete öwrülýär. Koguryoda aristokratlar taýpasynyň abraýy ýokary bolmagy korollaryň abraýynyň peselmegine getirýär. Korollyk adatça köpi bilen baş-alty sany abraýly maşgala wekilleriniň işi bolup, eger hökümdar özbaşdak bolmaga hereket etse, ony çalşyrmak kyn iş bolmandyr. Koguryo öz çäklerini giňeltmek we özbaşdaklygyny saklap galmak maksadynda diňe bir Koreýa ýarymadasyndaky goňşy korollyklara däl-de eýsem, Hytaýdaky Han, Suý we Tan dinastiýalaryna hem garşy dyngysyz göreşler alyp barypdyr. Emma, 668-nji ýylda Tan dinastiýasy tarapyndan Koguryo basyp alnyp, çäginini köp bölegi Hytaýa hem-de günortadaky uly bolmadyk ýerleri Silla korollygyna geçýär.

PEKÇE KOROLLYGY

oreýa ýarymadasynyň günorta böleginde III–IV asyrlarda **Pekçe döwleti** emele gelýär. Pekçe korollygy IV asyrdan merkezleşen döwlete öwrülýär. Ilkinji budda şekilleri Ýaponiýa Pekçe korollygy döwründe ýetip barýar. Orta asyrlarda pekçeli tebipler, hünärmentler we alymlar häzirkiki Ýaponiýanyň sosial we medeni durmuşynyň şekillenmegine uly täsir edipdirler. Hatda pekçeli alym **Wan In** Ýaponiýanyň tagtynyň mirasgäri bolan şazada halypalyk edipdir. Pekçe dinastiýasynyň hökümdarlary arkaly Koreýa hytaý ýazuwy– iýeroglifler hem-de buddizm girip gelýär.

SILLA KOROLLYGY

illa korollygy Koreýa ýarymadasynyň günorta- gündogarynda ýerleşen. Irki Üç korollygyň içinde **Silla korollygy** iň gowşagy we kem ösenidi. Silla korollygy 668-nji ýylda Hytaýdaky Tan dinastiýasy bilen ýaranlyk düzüp, Koreýa ýarymadasyny öz häkimiýeti astynda birleşdirýär. Emma Koreýa Hytaýa paç-ýasak töläp durýar. Döwletiň birleşmegi Koreýada ýer eýeçiligi gatnaşyklarynyň üzül-kesil şekillenmeginde uly ähmiýete eýe bolýar. Özara uruşlara çäk goýulmagy, goňşy döwletler bilen parahatçylygyň ornaşdyrylmagy döwletde önümçiligiň ösmegine ýol açýar. VIII asyryň ortalarynda Silla korollygynyň altyn döwri başlanýar. Bu döwürde döwlet öz ösüşiniň we güýjüniň ýokary derejesine ýetýär.

Wan Gon – Korýo döwletiniň esaslandyryjysy

KORÝO KOROLLYGY

Üç korollyk dargandan soň, leşgerbaşy Wan Gon tarapyndan **Korýo korollygy** esaslandyrylýar. Bu dinastiýa ýurdy 918–1392-nji ýyllarda dolandyryýar. Bu döwürde döwletiň paýtagty Sonak (Demirgazyk Koreýadaky häzirki Keson) bolupdyr. Wan Gon öz öňüne Kogurýo korollygynyň demirgazyk-gündogar Hytaýda ýitiren çäklerini gaýtaryp almak wezipesini goýýar. Emma bu wezipe amala aşman galýar. XIII asyryň başlarynda Korýo korollygy özara göreşlerden gowşaýar. Mundan peýdalanan mongollar 1231-nji ýylda Korýo korollygyny basyp alýar.

Korýo korollygynyň teñhesi

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Siziň pikiriňizçe, haýwanlaryň adamlara öwürilmegi baradaky rowaýatlar adamzadyň haýsy taryhy basgançagynda peýda bolupdyr?
2. Üç korollyk barada nämeleri öwrendiňiz?
3. Näme sebäpden koreýs korollyklary: Çoson, Pekçe, Silla, Korýolar syýasy taýdan gowşak bolupdyr?

15-nji tema

Gündogar ýurt – Ýaponiýa orta asyrlarda

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- Ýaponiýanyň adalarda ýerleşmegi onuň taryhyna nähili täsir edendigi;
- Ýaponiýada feodal döwlet nähili emele gelendigi;
- samuraýlaryň kimlerdigi barada.

Yaponiyaning tabiati
(Fudziyama dagi)

YAPONIYANING GEOGRAFIK YERLESHI

Yaponiya adalarda yerleshendigi sababli, boshqa davlatlardan bolunip, shol davurde gochme halklardan tabigy goralan bolmagyna seretmezden, Hytaying tasiri astynda bolupdyr. Sheyle bolsa-da, onun medeni osushi ozboluslylygy bilen tapawutlanar.

Yaponiya Hytayingdan we Koreyadan gundogarda, birnache munlerche adalarda (olardan dort sanysy iri) yerleshen. Onun klimaty dayhanchylyk etmek uchun amatly, emma sheyle bolsa-da kynchylyklary yemegi talap edyardi. Adalarning kopchuligi daglardan ybarat bolanlygy uchun, islenilyan yer meydanlary kemdi. Yaponiya owadan tabigaty bilan tapawutlanar. Shonun uchun hem yaponlar gozelligi ozgeche duyar hem-de ony gozel shygrylarda we shekillendirish sungatynda, gu'llerden (ikebana) gul desselerini tayarlamakda we baglary dotirmekde gorkezidir.

TARYHY SYN!

Bag dotirmek sungaty Yaponiyada oran oshen. Seyil etmek uchun uly baglar bilen birlikde, dihe oyden durup, lezzet almak mumkin bolan kichik baglar hem bolupdyr. Owadan yerlere ajayyp bezegli pawilionlar hem gurlan. Olarning arasynda in meshury – usti yuka altyn plastinalar bilan yapylan «Altyn pawilion» hasaplanar. Bagbanlarning kopchuligi buddist monahlary bolupdyr. Olar bagning duzulisinde buddawilygning «hakykaty gazanmak tabigata an yetirmek yoly bilan bolar» diyen ideyasyny birlesdirmage synanyshpdyrlar.

Ýurduň taryhynda taryhy geografik ýerleşşi köp taraplaryny kesgitleýär. Onuň adalarda ýerleşendigi Gündogaryň başga döwletleriniň taryhyna täsir eden göçme basybalyjylardan ynamly gorag serişdesi bolup hyzmat edipdir. Deňiz ýaponlary iýmit bilen üpjün edipdir, emma okean sunamileri kenardaky şäherleri we obalary köp gezek weýran edipdir. Döwlet başga tebigy apatlar – ýer titremeleri we wulkanlaryň atylmagyndan hem jebir görüpdür. Asyrlaryň dowamynda ýaponlar tebigy apatlara garşy durmagy öwrenipdiler, özlerinde olara garşy zähmetsöýerlik we tertiplilik endiklerini şekillendiripdiler.

Ýaponlaryň ata-babalary adalara materikden göçüp ötüpdiler we demirgazykdaky Hokkaido adasynda ýaşayan aýnlar ýaly ýerli taýpalary sürüp çykarypdylar. Olar hytaýlylardan çay, şaly, lukmançylygyň gazananlaryny, harby işleri, iýeroglifleri we başga-da köp zatlary özleşdiripdiler. Hytaýdan geçen buddizm ýaponlaryň adaty dinleri bilen aralaşyp gidipdir.

Yurdy VII asyrdan Nippon (ýapon dilinde «günçykar ýurt») diýip atlandyrypdylar. Bu ady aňladýan iýeroglifler Hytaýyň günortasynda «ya pon» diýip okalypdyr. Hut şol sebäpli rus we Ýewropanyň dillerindäki «Ýaponiýa» ady gelip çykydyr.

Minamoto-no Yoritomo – Kamakuranyň birinji sýoguny

ÝURDUŇ ÖSÜŞINIŇ ÖZBOLUŞLYLYGY

aponiýada IV asyrdan taýpalar jemagaty şekillenip, ol geljekki döwletiň esasy wezipesini kesgitleýdi. Rowaýatlarda aýdylmagyna görä, jemagat ýolbaşçysy ylahy günden ýaýran tanymlaň tire bolupdyr. Ylahyň ýerdäki wekilleri imperator (**mikado**) derejesini alyp, döwürleriň geçmegi bilen öz häkimiýetini bütün Ýaponiýada diýen ýaly ornaşdyrýar. Imperatorlar ylahy hasaplanylýdyr, emma real häkimiýete eýe bolmandylar. Köplenç olaryň adyndan döwleti iň uly **daýmonlar** dolandyrypdyr. Şular ýaly ýokary harby hökümdarlar XII asyrdan **sýogun** derejesine eýe bolupdylar.

Ýaponiýadaky dolandyryş ulgamy Hytaýyňkydan düýpli tapawutlanyp, bu diňe bir imperator häkimiýetiniň gowşaklygynda bolmandyr. Döwletde aristokratlar taýpasy örän güýçli bolup, köp ýagdaýlarda emeldarlar imperatora garanda, köpräk olara bakna bolupdylar. Wagtyň geçmegi bilen merkezi häkimiýet gowşap, döwletde Ýewropanyňka meňzeş syýasy dagynyklyk höküm sürüpdir.

SAMURAYLAR

aýmonlaryň hyzmatynda söweşeň harbylar – samuraýlar bolup, olar döwürleriň geçmegi bilen ýapyk derejäni düzüpdirler. Ilki olar hyzmatlary üçin ýer-mülk alypdyrlar, soňra ýer ynam edilmänden soň hojaýynyň öýünde ýaşap, onuň üpjünçiliginde bolupdyrlar.

Harby iş samuraýlar üçin hünär we miras bolan käre öwrülýär. Olaryň birnäçe taraplary Ýewropanyň rýsarlaryna meňzeýär. Samuraýlaryň durmuşy ýazylmadyk kanun (**busido**) düzgünleri: öz borjuna wepaly, mertlik we batyrylyk taglymlaryna esaslanandy. Olar ömrüniň dowamynda harby endiklerini artdyrypdyrlar we ony ýokary derejä göteripdirler. Samuraýlar öz borçlaryny janyndan ýokary hasaplapdyrlar. Öz hojaýynlaryndan aýrylsalar ýa-da mynasyp bolmadyk hereket etse, özerlerini heläk edipdir.

XIII asyryň ahyrynda Ýaponiýany mongollar Hytaýyň harby gämi flotunyň kömeginde basyp almaga hereket edýärler. Ilki deňiz tolkunlary päsgel berýär, soňra samuraýlaryň gaýduwsyzlyk bilen soňuna çenli söweşmegi sebäpli mongollaryň Ýaponiýany basyp almak meýilnamasy amala aşmady.

Ýapon söweşijisi

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

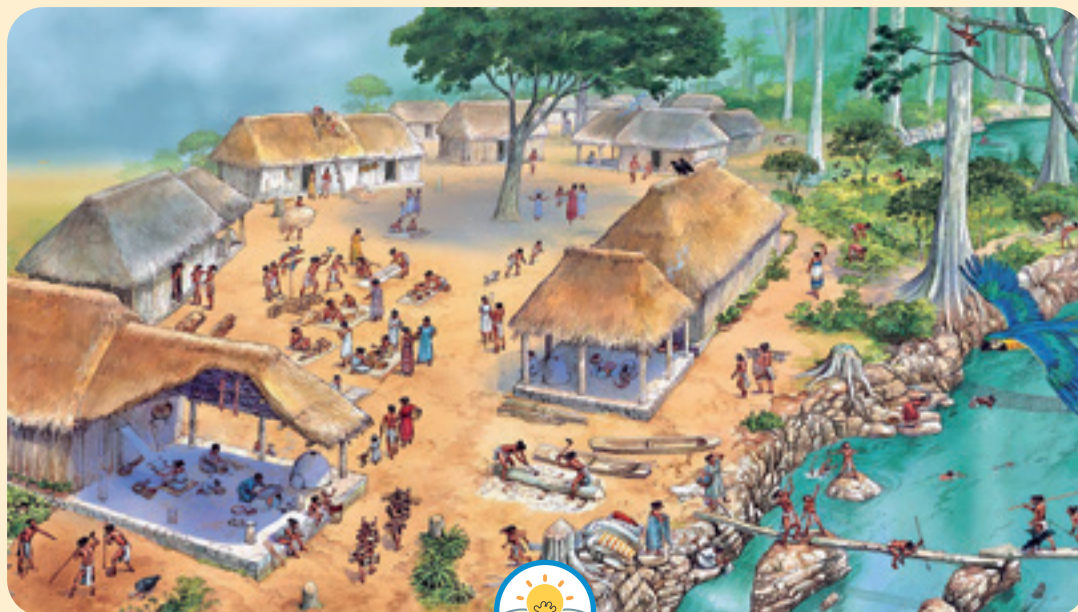
1. Ýaponiýanyň geografik ýerleşishi peýda berdimi ýa-da zeled, pikirlenip jogap beriň.
2. Ýaponiýada feodal döwlet haçan emele geldi, onuň özüne mahsuslygy nämede?
3. Samuraýlar barada nämeleri ýatda sakladyňyz?
4. Orta asyr Ýaponiýanyň ilatyna degişli goşmaça maglumatlary internetden tapyň.
5. Siziň pikiriňizçe, samuraý üçin onuň gylygyn-daky haýsy tarapy möhüm hasaplanýar?

Ýaponlaryň harby ýörüşi

16-njy tema

Amerika orta asyrlarda

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- Amerika kontinentine dürli taýpalaryň girip gelmegi;
- Maýýa, Astek we Ink döwletleriniň emele gelşi;
- Amerika ilatynyň medeniýeti barada.

Maýýalar
şäheriniň peýzažy

HOJALYGNYŇ ÖSÜŞI

lymlaryň pikirine görä, Amerika kontinentine ilkinji adamlar Demirgazyk Aziýadan häzirki Bering bogazy arkaly beýik buzluk döwründe, mundan 40 müň ýyl öň geçip başlapdyr we bu proses uzak dowam edipdir.

Netijede, bu ýerlere ýewropalylar gelýänçä hem köp sanly taýpalar we ilatlar şekillenipdir. Bu taýpalaryň esasy bölegi awçylyk we balykçylyk bilen meşgullanypdyr. Emma Merkezi we Günorta Amerikanyň dag we dag eteklerinde daýhançylyk hojalyklary emele gelip has ösüpdir. Bu çäklerde **keçua, maýýa, astek, olmek we toltak** taýpalary ýaşapdyrlar. Olar daş paltalar bilen tokaýdaky agaçlary kesip, şahalaryny ýakyp, kü-lünden dökün hökmünde peýdalanypdyrlar. Bu ýerlerde ýewropalylara mälüm bolmadyk mekgejowen, ýeralma, günebakar, pomidor, kakao, temmäki ekinleri ýetişdirilipdir.

Amerikanyň köp böleginde eldekileşdirilen haýwanlar bolmandyr. Atlar, sygyrlar, goýunlar we geçiler soňra Ýewropadan getirilipdir. Olar öý haýwanlaryndan: demirgazykda it, güntortada düýeler maşgalasyna degişli lamany bakypdyrlar. Hojalykda guşlardan hindi towugy we ördek saklapdyrlar.

PIKIRLENIP, NETIJE ÇYKARYŇ!

*Amerikanyň ilatynyň köp bölegi tireçilik jemgyýetinde ýaşapdyr. Diňe daýhançylyk bilen meşgullanan **maýýalar, astekler we keçualar** özleriniň döwletlerini gurupdyrlar.*

Maýýalara degişli diwar ýazgylary

Piktografik ýazuw (latynça **pictus** – suratly we grekçe **grap-ho** – ýazýaryn , ýagny suratly ýazgy) – maglumatyň umumy mazmunyny surat arkaly ýa-da suratlaryň zygiderligi arkaly ýatda saklamak maksadynda şekillendirmek.

Demir, künde, tigrir, ot açýan ýaraglary amerikaly hindiler bilmändirler. Olaryň zähmet we aw gurallary daşdan, latundan we agaçdan ýasalypdyr. Ilatynyň köp bölegi tire-taýpaçylyk jemgyýetinde ýaşapdyr.

MAÝÝALAR DÖWLETI

erkezi Amerikanyň Ýukatan ýarymadasynda (häzirki Meksika) gadyndan **maýýa** halklary ýaşap gelipdir. Milady I müň ýylykda maýýalarda şäher-döwletler emele gelipdir. Olaryň her birini «**beýik adam**» – hökümdar dolandyrypdyr, onuň häkimiýeti miras bolup geçipdir.

Maýýalaryň ykdysady-medeni ösüşi milady asyryň başlarynda ýazuwy döretmäge mümkinçilik berýär. Ruhanylar gylgalam bilen iýeroglifleri ýazyp, suratlar bilen bezäpdirler. Maýýalaryň durmuşynda ruhanylar möhüm orun tutupdyr. Olar jemgyýet agzalaryna daýhançylyk işlerini ýerine ýetirmek möhletlerini kesgittläp beripdirler. Maýýalar iň anyk kalendarlardan birini döredipdirler. Matematika «nol»y aňladýan belgi maýýalar tarapyndan hindilerden oň girizilipdir. Döwletiň paýtagty **Çiçen Itsada** obserwatoriýa gurlupdyr. Onda ruhanylar planetalaryň günün töwereginde aýlanýan wagtyny hasaplap çykypdyrlar hem-de Günün we Aýyň tutulyşyny öňünden aýdyp beripdirler.

Maýýalar ýörite depelikler ýasap, belent esaslaryň üstünde özlerniň basgançakly piramidalary, köşkeri we ybadathanalary gurupdyrlar. Köşkeriň we ybadathanalaryň aýnalary bolmandyr, olara ýagtylyk gapydan düşüpdir. Tekiz we göni şäher köçelerini daşdan gurupdyrlar.

ASTEKLER DÖWLETI

erkezi Amerikanyň häzirki Meksikanyň çäklerinde ýerleşipdir. Bu ýerlere demirgazykdan gelen **astekler** uly kölüň ortasyndaky adalarda XII asyrdan **Tenoçtitlan** şäherini esaslandyrypdyrlar; olar emeli böwetler gurupdyrlar, ybadathanalar we köşker gurupdyrlar.

Asteklerde ýer kem bolany üçin, kölüň astyndaky suw ösümlüklerini we hasyldar laý alyp çykyp, sallarda «**ýüzýän meýdanlar**» hem döredipdirler. Bu özboluşly ekinzarlardan ýylyna birnäçe gezek hasyl alypdyrlar.

Astekler urug-jemgyýet bolup ýaşapdyrlar. Jemgyýetiň başlyklary saýlap goýlupdyr. Ekin meýdanlary jemgyýet agzalaryna bölüp berlipdir. Hökümdar taýpa wekillerinden **tlatoani** – serkerdebaşy ýa-da harby baştutan saýlanyp, ol ýokary hökümdar bolmaktan daşary, baş ruhany wezipesini hem ýerine ýetiripdir.

*Maýya
piramidasy*

Astekler hojalygynyň esasy suwarymly daýhançylyk bolupdyr. Iň möhüm ekini mekgejöwen bolup, ondan bol hasyl alypdyrlar.

Asteklerde hünärmentçiligiň küýzegärçilik, dokmaçylyk, misden we altyndan zergärlik enjamlaryny ýasamak ýaly pudaklary gowy ösüpdir. Şol bir wagtda olar demir magdanyny bilmeýänligi sebäpli, palta we pyçaklary daşdan ýasapdyrlar. Zergärler gymmatbaha daşlary işläp, basma nagyşlar (mozaika) ýasap, köşkleriň we ybadathanalaryň diwarlaryny bezäpdirlar. Astek hünärmentleri aýratyn hem nagyşly gaplar, ajaýyp matalar, guşuň ýeleginden tawus ýaly towlanýan keşdeleri tikmekde ussat bolupdyrlar.

Gurluşykçylar böwetler, kanallar gurup, çig kerpiç ýa-da daşdan ýasalan öreleriň üstünde öýler gurupdyrlar. Bazarlarda haryt alyş-çalyş arkaly söwda gowy ösüpdir.

Astekler goňsusy maýýalaryň açyşlary esasynda özleriniň gün kalendaryny döredipdirler. Piktografik ýazuw şekillenipdir. Astekler dini köp hudaýlyga esaslanandy. Ybadathana ruhanylary halkyň arasynda aýratyn hormata eýe bolupdyr.

Paýtagt Tenoçtitlanda aristokratlaryň perzentleri we ýönekeý halkyň çagalary üçin aýratyn mekdepler bolupdyr. Halkyň çagalary üçin mekdeplerde daýhançylyk, hünärmentçilik we harby işleri öwredipdirler. Aristokratlaryň çagalary bolsa taryh, arassa ýazuw, okuw, hasaplamak, astronomiýa, edebiýat, çeper sözlemek sungaty esaslaryny öwrenipdirler. Tenoçtitlanda her ýylda gimn, kyssalar ýazylypdyr, şahyrlaryň, aýdymçylaryň ýaryşlary geçirilip, ýeňijileri sylaglapdyrlar.

Ýüzýän ekin meýdanlary

Ink söweşijileri

INKLERIŇ DÖWLETI

Günorta Amerikanyň Ant daglarynyň eteklerindäki jülgelerde **inkleriň döwleti** emele gelipdir. Keçua dillerinde gepeşýän inkler XII–XIII asyrlarda Urubamba derýasynyň kenarynda **Kusko** şäherini esaslandyrypdyrlar.

Inkler başga taýpalaryň ýerlerini basyp alyp, Ant daglaryndan Ýuwaş ummanyna çenli bolan çäklerde öz häkimiýetlerini ornaşdyrypdyrlar. Bu döwleti **Ýokary Inka** dolandyrypdyr. Ol «*Günüň ogly*», onuň ýerdäki simwoly hasaplanylýdyr. Ilaty, şeýle hem, dürli tebigat güýçlerine, ýeriň we suwuň hudaýlaryna hem sygynypdyrlar. Basyp alnan çäkleriň ilatyna inkler öz tertiplerini, medeniýetlerini siňdiripdirler. Netijede ilki taýpanyň ady bolan «*ink*» adalgasy hökümdar dereje – aristokratlaryň umumy adyna öwürülipdir.

Inklerden bolmadyk ilat jemagat bolup ýaşap, hökümdar taýpa üçin işläpdir. Jemagat daýhanlaryň maşgalalaryndan düzülip, olaryň her birine belli bir ýer, ekin meýdany berkidilipdir. Jemagatlar ýetişdiren hasylynyň 2/3 bölegini döwlete we ybadathanalara beripdirler. Ýurtda resmi gulçulyk bolmasa-da, jemagat agzalary rehimsiz işledilipdir we hiç hili hukuklary bolmandyr.

Dagly ýerler daýhançylyk etmek üçin amatly däldi. Netijede, jemagatdaky erkekler dik gaýalaryň gapdalyny oýup, daşlaryň üstüne hasyldar toprak ýaýradypdyrlar. Beýle ekinzarlaryň topragyny sil alyp gitmezligi üçin töwregini daş diwarlar bilen gurşapdyrlar. Inklerde esasy ekinler ýeralma we mekgejöwen bolupdyr. Daýhanlar, şeýle hem, kadi, pagta, ananas, banan hem ýetişdiripdirler.

*Inkleriň şäheri
Maçu-Pikçu –
«Köne dag»*

PIKIRLENIP, NETIJE ÇYKARYŇ!

Inklerde ýetişdirilen hasyl üçe bölünipdir: bir bölegi ybadathananyň ruhanylaryna, ikinji bölegi Ýokary Inka berlipdir, üçünjisi bolsa jemagata galdyrylypdyr. Döwlet ammarlaryna toplanan azyk önümlerinden goşuna we emeldarlara berlipdir. Uruş, hasylsyzlyk ýyllary ýa-da dürli tebigy howplar wagtynda ähli jepa çekenlere döwlet ammaryndan mekge dänesini we guradylan ýeralma paýlapdyrlar.

Hojalykda çarwaçylygyň hem orny möhüm bolup, lama we alpakalary diňe eti hem-de yüni üçin bakman, olardan ýük daşamak üçin hem peýdalanylýdylar. Inklerde küzegärçilik, zergärlik, dokmaçylyk, boýagçylyk, gurluşyk pudaklary aýratyn hem ösüpdir.

Paýtagt **Kuskony** welaýatlar bilen baglanyşdyrýan, umumy uzynlygy 15 müň kilometre çenli bolan daş ýollar gurlupdyr, welaýatlaryň arasynda poçta hyzmaty ýola goýlupdyr. Ýörite çaparlary ylgap baryp biri-birine habarlary ýetirip, ony uzak aralyklara ýetiripdirler.

Aristokratlaryň çagalary ýörite mekdeplerde okapdyr. Ýazuw bolmanlygy sebäpli, çagalar inkleriň dinine, dolandyryş tertibine, kanunlaryna we döp-dessurlaryna degişli maglumatlary ýatlapdyrlar. Inkleriň özboluşly «**düwünli haty**» (**kipu**) bolup, onuň syrlary diňe ruhanylara mälimdi.

Inkler matematika, astronomiýa, geografiýa, medisina, botanika boýunça çuňňur bilime eýe bolupdyrlar. Olaryň anyk kalendarý 12 aýa bölünipdir. Tebipler adamyň kelle süňkünde hirurgik bejermek işlerini amala aşyrmagy bilipdirler.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Amerikanyň ýerli ilatynyň edýän işleri hakynda aýdyp beriň.
2. Maýýalaryň taryhy we medeniýeti hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
3. Astekler kimler? Olar barada aýdyp beriň.
4. Inkleriň döwleti haçan we nirede emele gelipdir?
5. Amerika halklarynyň magaryf pudagyndaky özboluşlylygy nämelerde öz beýanyny tapypdyr?

San-Witale bazilikasy

Bazilika (gr. basilike – «şahana bina») ýepiskop Ekkleziý tarapyndan 527–548-nji ýyllarda Rawenna (Italiýa)da gurlan. Ol Günbatar Ýewropadaky Wizantiýa sungatynyň seýrek binagärlik nusgasy hasaplanýar.

Orta asyr Ýewropa şäherleri

Her bir şäherde sobor, bazar we berk köşkler bardy. Şäher diwarlaryndan daşarda obalar, miweli baglar we şäher ilatynyň ekin meýdanlary bolupdyr.

Antiohiya söweşi

1097-nji ýylyň 20-nji oktýabrynda Bogemond I baştutanlygyndaky haçly ýörşe gatnaşyjylar bilen Mosul emiri Kerboganyň goşunynyň arasynda Antiohiya üçin söweş bolup geçýär.

III BAP

ORTA ASYR HALKLARYNYŇ SOSIAL-YKDYSADY WE MEDENI DURMUŞYNDAKY ÖZGERIŞLER

17-nji tema

Orta asyrlarda hristian äleminde bolup geçen özgerişler

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- hristian dininiň dargamagy we onuň akymlyry;
- hristian çerkowynyň bölünip gitmegi we onuň sebäpleri;
- çerkow bilen döwletiň arasyndaky gatnaşyklar;
- hudaýsyzlara garşy göreş barada.

*Orta asyrdaky
çerkow monahlary*

ÝEWROPADA HRISTIAN DININIŇ DARGAMAGY

Hristian dini IV asyrdan german taýpalarynyň arasynda hem dargap başlaýar. V asyryň ahyrynda Franklaryň koroly Hlodwig hristianlygy kabul edýär. Angliýanyň we Irlandiýanyň monastyrlaryndan ýetişip çykan başarjaň monahlar Ýewropanyň iň çet ýerlerine hem baryp, ilaty hristianlyga geçirýärler.

Kiýew Rusy we Bolgariýa X asyryň ahyrlarynda Wizantiýadan hristianlygyň prawoslaw ugruny kabul edipdir.

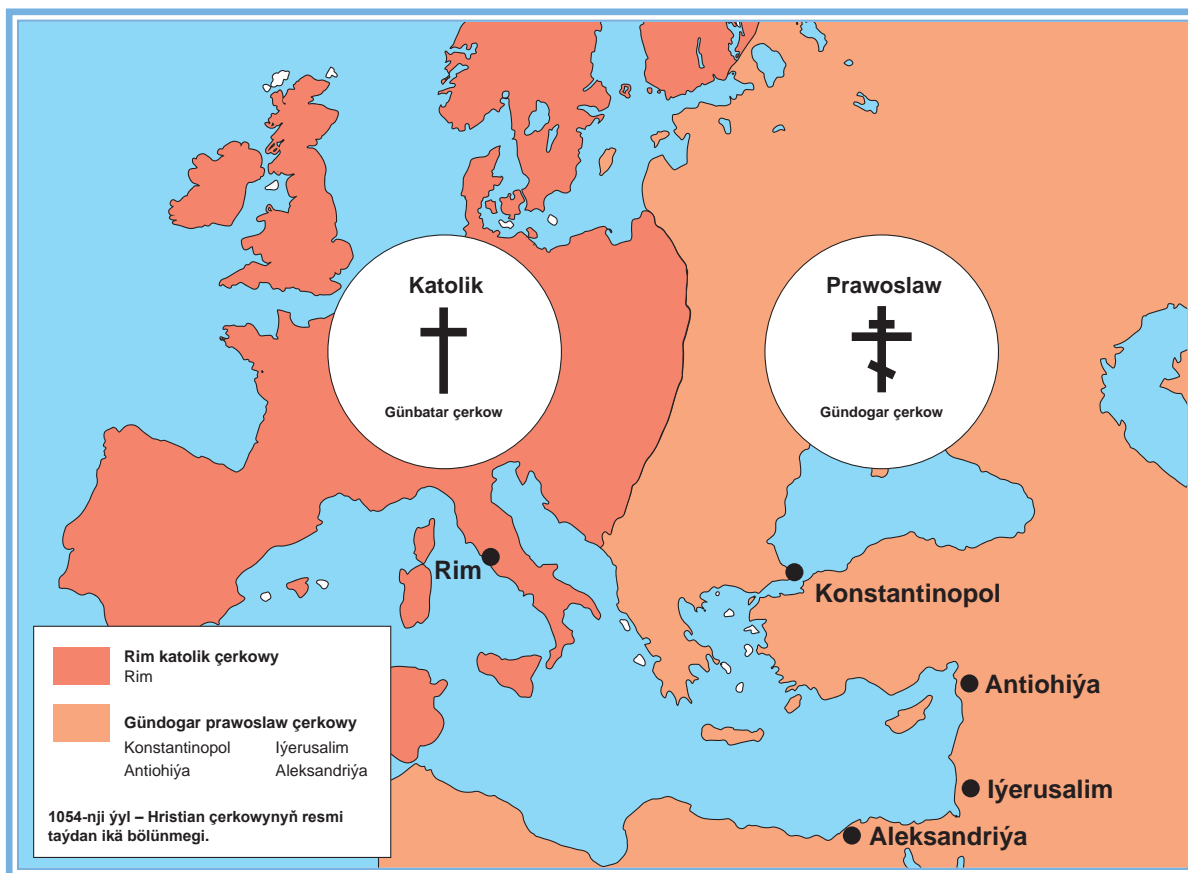
Hristian dini Ýewropada IV asyrdan başlap dargap başlapdyr.

ÇERKOWYŇ BÖLÜNMEGI

Rim imperiýasynyň Günbatar we Gündogar Rime bölünmegi çerkow (hristianlaryň ybadathanasy çerkow) yň hem bölünmegine getirýär. Frank korolynyň kömeginde 756-njy ýylda Italiýada Rim papalarynyň döwleti – **Papa welaýaty** döredilýär. Wizantiýanyň çerkowy bolsa öňden döwlete boýun egýän, Konstantinopol patriarhy dolandyryýan dini gurama öwrülýär.

Gündogar Ýewropada bolgarlary hristian dinine geçirmekdäki bäsdeş çerkow yň resmi günbatar katolik («jahan») we gündogar prawoslaw («sap din», «çyn ynam») çerkowlaryna bölünmegine getirýär. 1054-nji ýyldan başlap häzirki güne çenli rim-katolik we grek-prawoslaw çerkowlary özbaşdak iş alyp barýar. Günbatarda çerkow wagyzlary latynça, gündogarda bolsa grek dilinde alnyp barylýdyr. Katolik çerkow y ähli ruhanylara öýlenmegi gadagan etse («selebat»), prawoslawlarda diňe monahlar maşgala gurmandyr.

ÇERKOW WE DÖWLET

*Indulgensiya
düzgüni*

ewropada V asyrda başlanan yer eýeçiligi gatnaşyklaryna geçmekden çerkow hem çetde galmadyr. Ekinzarlaryň üçden bir bölegi ybadathana we monastrlaryň eline geçipdir. Döwlet salgytlaryndan azat edilen bu ýerlerde çerkowdan kärendesine yer alan yüz müňlerçe bakna daýhanlar zähmet çekipdirler.

Ondan daşary, hristian çerkowy ilatdan (hasylyň) ondan bir bölegi mukdarynda salgydyny öndüripdir. Ilat, şeýle hem, çagany çokundylanda, nikadan geçende, merhum üçin geçirilýän märekelerde we başga döp-dessurlar üçin hem pul töläpdirler. Çerkowa düşýän girdejiniň köp bölegi Rim papasynyň hazynasyna iberilipdir. Bularan daşary, katolik çerkowy **indulgensiya** (latynça, «geçirim») – papa tarapyndan adamlara eden we entek etmedik günäleri üçin pula satylýan ýa-da katolik çerkowyň oňündäki hyzmatlary üçin berilýän ýarlyklaryň hasabyna hem baýapdyrlar.

Ýewropada çerkow döwletiň möhüm guramasyna öwrülip, onuň syýasy we ykdsady işine gatyşypdyr, sud wezipesini hem ýerine ýetiripdir. Çerkowyň ulanan jezalarynyň iň agyry interdikt – döwletde ybadat we döp-dessurlaryň wagtlaýyn gadagan edilmegi bolupdyr.

Innokentiý III-iň (1198–1216) papalygy döwründe katolik çerkowy öž güýjüniň ýokary derejesine ýetýär. Papanyň «*Aýyň öz şöhesini Günden alşy ýaly, korolyň häkimiýeti hem öz güýjüni papalykdan alýar*» diýen sözleri amalda bolupdyr. Rim papasy german, fransuz we iňlis hökümdarlaryny interdikt arkaly toba etdiripdir. Ilat öz hökümini geçirmekde papa monahlara daýanyppdyr.

HUDAÝSYZLARA GARŞY GÖREŞ

Çerkow we onuň taglymatyna garşy bolan adamlar ýeretikler (grekçe, «hudaýsyzlar») diýipdirler. Özlerini «sap hristianlar» diýip atlandyran beýle adamlar çerkowyň baýlyklaryna, haşamatly döp-desurlaryna garşy çykyp, ýönekeý çerkow taglymynyň tarapdarlary bolupdyrlar. Olar katolik çerkowynyň köp baýlyklary ele alyp, şeýtanyň ugruna gidendigine ynanypdylar. Şonuň bilen birlikde, çerkowyň baýlyklaryndan geçip, Isa pygamberiň egindeşleri eýeren «adalat we hakykat ýoly»-ndan barmaly diýip

hasaplapdyrlar. Jemgyýet tarapyndan kabul edilen ynam esaslaryndan tapawutlylykda, «sap hristianlar» ruhanlaryň gerek dældigini we her kimi hudaýa özi dileg etmegi mümkindigini yglan edýärler. Şäheriň ilatynyň köpçüligi, daýhanlar we hatda rysarlar katolik çerkowyny terk edip, «sap hristianlar» jemgyýeti bilen döp-dessurlary ýerine ýetirmäge girişýärler. Beýle şertde papalyk tarapyndan ýeretiklere garşy göreşmek üçin çerkow sudy – inkwizisiýa (latynça, «yzarlama») düzülýär. Hristian çerkowynyň duşmanlaryny yzarlap tapmak we jezalamak bilen meşgullanýan inkwizisiýa papa Grigoriý IX (1227–1241) döwründe has hem öjükdi.

PIKIRLENIP, NETIJE ÇYKARYŇ!

Ýeretikleri tutmak we jezalamak üçin gelen inkwizitorlar şäheriň ilatyny ýygnap, her bir adam birnäçe günüň içinde günäsinden öz islegi bilen toba etmegi mümkinligini yglan edipdir. Bu ýagdaýda adama ýeňil jeza garaşyrdy: bütin ömrüniň dowamyn-da haç belgisini dakyp ýörmegi, her ýekşenbe günü çerkowda taýak bilen urulmak, mukaddes ýerlere uzak möhlete zyýarata barmak.

Rim papasy Grigoriý IX

TARYHY SYN!

*Inkwizisiya sudunda bir adam kyn-
çylyklara çydaman, hudaýsyzlyga
boýun bolanda, ol çerkowa hyzmat
etmek borçnamasyny, ömürlük
tussag ýa-da sütüne daňyp oda
ýakmak jezalaryna höküm edilipdir.*

*Inkwizitorlar jezany ýerine ýetiriji
adamyň hyzmatlary we ölüm jezasy
üçin zerur bolan puly çerkowdan
berlipdir.*

Inkwizisiya işi Ispaniyada aýratyn hem giň gerim aldy. Papa her bir şähere we obalara inkwizitory onuň kömekçileri bilen goýberipdir. Şäherlere baryp, olar ilaty birme-bir sorag edipdirler. Eger kimdir iki sany şaýat tarapyndan ýeretik diýip tassyklansa, günäkär inkwizisiya suduna çakylyk alypdyr we düzgün boýunça zynjyrlanyp, garaňky zyndana taşlanypdyr. Inkwizitorlar olary imandan çykyp gidenliklerini boýun aldyrmaga ymtylyp, ruhy azaplar bilen gorkuzypdyr, onuň günäkär bedenini gynaga salypdyrlar.

Inkwizisiya sudy

Höküm edilenleri otta ýakmak «autodafe» (portugalça, «uýmak» ýa-da «din işi») diýlipdir. Oňa görä, ýeretik meýdana alyp çykylypdyr we pürse daňlyp, halkyň gözünüň önünde oda ýaklypdyr. Oduň ýanyp giden adamyň ruhuny ýaman bedenden we onuň günälerinden arassalaýandygyna ynanypdyrlar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Ýewropada hristian dini haçandan giň ýaýrap başlapdyr?
2. Katolik we prawoslaw çerkowlarynyň peýda bolmagynyň sebäplerini görkeziň.
3. Orta asyrlarda çerkow nähili orun tutupdyr?
4. Indulgensiya söwdasyna nähili düşündiňiz?
5. Inkwizisiya näme we ol kime hyzmat edipdir?

18-nji tema

Haçly ýörüşler

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- haçly ýörüşler üçin amatly şertiň döremegi we onuň sebäpleri;
- haçly ýörüşe gatnaşyjylaryň maksatlary;
- haçly ýörüşleriň özboluşly tapawutly taraplary;
- Wizantiýanyň dikeldilmegi;
- haçly ýörüşleriň tamamlanmagy we netijeleri hakynda.

HAÇLY YÖRÜŞLERİN SEBÄPLERİ

Haçly yürüşler Günbatar Ýewropa feodallarynyň Ýakyn Gündogardaky basybalyjylykly we talaňçylykly uruşlarydy. Bu yürüşler 1096–1270-nji ýyllar aralygynda bolup geçipdir. Gündogardaky ýerleri eýelemek arkaly çerkow özüniň täsirini has-da güýçlendirmeği maksat edinýär. Gündogarda XI asyryň ahrynda emele gelen ýagdaý haçly yürüşler üçin amatly şert döredipdir. Kiçi Aziýa ýarymadasy doly diýen ýaly Seljuk türkleriniň elindedi. Bu ýerden Günbatar ýurtlarynyň zyýaratçylary Palestinanyň mukaddes ýerlerine, hristianlaryň rowâýatlaryna görä, Isa pygamber jaýlanan Iýerusalime barýan ýollar geçýärdi. Iýerusalim bolsa, baş asyrdan bäri diýen ýaly musulmanlaryň elindedi. Ýerli hökümdarlaryň we ilatyň zyýaratçylara gatnaşygy ýaman bolmasa-da, XI asyryň ahryndan başlanan musulman hökümdarlarynyň özara uruşlary hristianlaryň zyýaratçylaryna howp döredip başlapdyr. Wizantiýa imperatory Rim papasy bilen ylalaşmasa-da, hristianlaryň duşmanlary bilen göreşmek üçin söweşijileri ibermeği

TARYHY SYN!

Haç, krest, haçly – hristianlygyň esasy simwollaryndan biri, prawoslawlarda we katoliklerde dine uýmak nyşany. Haça sygynmak IV asyrdan has güýçlenipdir. Hristianlaryň rowâýatyna görä, Isa haça kakylan, şoňa görä, haç şekili hristianlyk timsalyna öwrülipdir.

Papa Urban II-niň nutk sözlemegi

sorap, Günbatara ýüzlenýär. Papa **Urban II** 1095-nji ýylda Fransiýanyň günortasynyndaky **Klermon** şäherinde çerkow ýygnagyna toplanan müňlerçe ruhanylar, rysarlar we ýönekeý halk wekilleriniň huzurynda nutk sözleýär. Ol Iýerusalimdäki «pygamber guburyny» musulmanlardan azat etmäge çagyryýar. Papa ýörüşde gatnaşanlara olaryň günäleri geçilýändigini, heläk bolanlaryň ruhunyň jennete – «arşy ala» barjakdygyny wada edýär. Urban II Palestinanyň – «mukaddes ýer»iň baýlyklaryny we hasyldardygyny hem ýatladyp geçýär. Palestinada «*süýt we balyň derýa bolup akýşy, Iýerusalim ýeriň göbegi, jennetmekan hasyldar ýerli ülke*» ekenligini nygtaýar.

Bu sözleri halaýyk «Hudaýyň isläni şu!», «Hudaýyň islegi şu!» ýaly çagyryşlar bilen garşyлаýarlar. Olar matadan «haç», ýagny «bud»yň tersini gyrkyp, öz geýimlerine tikip başlaýarlar. Hut şu sebäpli ýörüş gatnaşyjylary «ýörşe gatnaşyjylar», ýörüşleriň özi bolsa «haçly ýörüşler» adyny alýar.

Katolik çerkow ýörşe gatnaşyjylara käbir ýeňilliklerii, şol sanda, daýhanlara karz-laryndan geçilýändigini, olaryň maşgalalary çerkowyň garamagyna geçýänligi yglan edilýär.

*Tampliýer
rysarlarynyň möhri*

YÖRŞE GATNAŞYJYLARYŇ MAKSATLARY

apa, haçly ýörüşlerde gatnaşanlar günäsinden päklenýär, diýip yglan edeni üçin, onda diňe rysarlar däl, eýsem ýönekeý ilat, hat-da aýallar we çagalar hem gatnaşypdyrlar. Olary umumy maksat – Iýerusalimi musulmanlardan azat etmek taglymy birleşdirip duran bolsa-da, emma her bir

söweşijiniň aýratyn maksatlary we niýetleri bardy. Şol sanda, daýhanlar haçly ýörüşlerde gatnaşmak arkaly özleriniň agyr durmuşyndan gutulyp, Gündogarda emläge we bagtly durmuşa ýetmegi umyt edipdirler.

Ýörşe gatnaşyjylaryň aglabasyny esasan rysarlar düzüp, olaryň köpüsi baý bolmadyk maşgalalardandy. Maşgalanyň kiçi ogullary, maýorat ulgamy bolanlygından, ýagny miras uly oğla galdyrylýanlygy sebäpli, ata-enelerinden galýan mirasyň uly bölegine umyt etmeseler hem bolýardy. Bu ýagdaýdaky rysarlar özlerine şan-şöhret we baýlyk islöp ýola çykypdyrlar. Gersoglar, graflar we hatda kábir korollar hem-de imperatorlar hem Gündogara ugrayarlar. Olar özlerine täze çäkleri we raýatlary boýun egdirip, özleriniň ýer-mülklerini has-da giňeltmegi maksat edinipdirler.

Goşun bilen söwdagärler hem ýola çykyp, olar Gündogar harytlary bilen söwda etmek arkaly tiz baýap gitmegi arzuw edipdirler. Elbetde, haçly ýörşe gatnaşyjylary diňe peýdany oýlapdyr diýilse, ýalňyş bolýar. Maddy bähbit olarda «pygamberiň gubury»ny musulmanlardan halas etmegiň mukaddes işdigine ynam bilen garyşyp gidipdi.

Ýörşe gatnaşyjylaryň egin-eşigi

Aleksey I

BIRINJI HAÇLY ÝÖRÜŞ

irinji haçly ýörüşlerinde Fransiýanyň, Italiýanyň we Germaniýanyň dürli welaýatlaryndan gelen rysarlar gatnaşýar. Olar gowy ýaraglanan, zerur azyk we pul bilen üpjün edilipdi. Wizantiýanyň paýtagty Konstantinopolda 1096-njy ýylyň güzünden toplanyp başlan rysarlary imperator **Aleksey I**, Ýakyn Gündogarda düzüljek hristian döwletleri Wizantiýa syýasy tabyn bolmagy hakynda wassallyk kasamyny kabul etdirenden soň, Bosfor bogazy arkaly Kiçi Aziýa geçirilip goýberilýär. 1099-njy ýyla çenli dowam eden ýörüşler Siriýa bilen Palestinada ýörüşe gatnaşyjylaryň öz döwletlerini düzmeği bilen tamamlanýar. Olaryň arasynda **Iýerusalim korollygy** ýörüşe gatnaşyjylaryň esasy döwletidi. Ýörşe gatnaşyjylar Iýerusalimi eýelänlerinde ýekeje juma (jome) metjidinde 10 müň musulmany öldürýärler. Ýewreýler öz *sinagogasynda* (ybadathana) ýakyp goýberilýär. Gyrgyn wagtynda ençeme aýallar we çagalar hem heläk bolýarlar. Gyrgynlar harby zerurlyk bilen däl-de, eýsem diňe adamlaryň kalbyna howp salmak islegi bilen edilýär. Ýörşe gatnaşyjylar hatda gündogar şäheriň ilaty bolan hristianlary hem duşmana kömek berenlikde günäläp, öz öýlerinden kowup çykarýarlar. Şäherlileriň öýüne çozup giren rysar gapysyna galkan asyp goýýar we bu öý ähli enjamlary bilen täze hojaýyna geçendigini aňladyardy.

ÝÖRŞE GATNAŞJYLAR ÝAKYN GÜNDOGARDA

ewropadan gelýän rysarlaryň akymy hristianlara basyp alnan çäkleri 200 ýyla çenli elinde saklamaklyga mümkinçilik berýär. Ýakyn Gündogarda ýörşe gatnaşyjylar ýerli daýhanlary tabyn edýärler. Täze hojaýynlar hasylyň 1/3 bölegini salgyda alyp başlaýarlar. Mundan daşary, ilat goşmaça görnüşde korola, hristian buthanasyna hem salgyt tölemäge mejbur edilýär. Netijede ýerli ilatda ýörşe gatnaşyjylara bolan ýigrenç güýçlenip, gozgalaňlar hem bolup durýar.

DINI-RYSARLYK ORDENLERI

alestinada gurlan dini-rysarlyk ordenleri adatdaky monahlaryň ordenlerinden düýpgöter tapawutlanypdyr. Günbattarda yönekey monahlaryň esasy işi ybadat we zähmet çekmek bolsa, dini-rysarlyk ordeni agzalarynyň esasy wezipesi uruşdy. Ordenlere ýörşe gatnaşanlaryň mülklerini giňeltmek we goramak, ýerli ilatyň pitnelerini basyp ýatyrmak wezipeleri goýlan.

Tewton ordeni

1099-njy ýylda ýörşe gatnaşyjylar tarapyndan Iýerusalimiň eýelenmegi

Ilkinji dini-ryсарlyk ordeni **gospitalýerler** ordeni bolupdyr. Ony **ioanniýler ordeni** hem diýipdirler. Musulmanlar Palestinany gaýtadan eýelänlerinden soň orden ilki Rodos adasyna, birnäçe asyr geçip Malta göçýär.

Iýerusalime gelýän zyýaratçylary goramak üçin düzülen ikinji rýсарlyk ordeni ilki tampliýerler diýip atlandyrylypdyr. Ol Iýerusalimdäki rýсарlaryň ýerleşen depeligiň ady bilen atlandyrylan. Bu orden peşgeş almakdan daşary, süýthorluk bilen hem meşgullanypdyr. Ýewropada olaryň baýlyklary hakynda rowaýatlar dokalypdyr.

Üçünji iri dini-ryсарlyk ordeni Mukaddes Bibi Merýeme bagyşlanan. Ondaky köpçülik rýсарlar Germaniýadan bolany üçin, ony **Nemes** (latynça, **Tewton**) ordeni diýipdirler.

Gospitalýer ordeni

Tampliýer ordeni

TARYNY SYN!

Dini-ryсарlyk ordenleri ýarym harby, ýarym monahlar birleşmeleridi. Monahlyk ýapynçygynyň aşagynda: tampliýerlerde – ak matada gyzyl but (krest), gospitalýerlerde – gyzyl matada ak but (krest), tewton rýсарларында bolsa ak matada gara but şekili bolan rýсарlyk lybasy geýipdir.

Ýörşe gatnaşyjylaryň Salohiddin Aýýubiýe boýun egmegi

Salohiddin Aýýubiý

IKINJI WE ÜÇÜNJI HAÇLY ÝÖRÜŞLER

XII asyrdan musulman emirleri birleşip, haçly ýörşe gatnaşyjylara garşy göreş başlaýarlar. Seljuklaryň hökümdary Mälik şa şanyň ynamly wekili – Imamiddin Zangiý haçly ýörşe gatnaşyjylara zarba berip, Mosul bilen Halabyň aralygyndaky ýerleri eýeleýärler. Onuň ogly Nuriddin Zangiý 1146-njy ýylda atasynyň ornuna tağta oturyp, derrew haçly ýörşe gatnaşyjylara garşy urşa atlanýar. Olara garşy göreşmek üçin Ýewropanyň feodallary 1147–1149-njy ýyllarda ikinji haçly ýörüşini başlaýarlar. Fransiýanyň we Germaniýanyň korollary öz goşuny bilen gatnaşan bu ýörüşler üstünlik gazanmaýar we Ýewropanyň yeňilmezligi hakyndaky rowaýaty ýalana çykarýar. Nemes haçly ýörşe gatnaşyjylar seljuklar tarapyndan Kiçi Aziýada derbi-dagyn edilen bolsa, fransuzlar Damasky gabap alyp eýeläp bilmän, Ýewropa gaýdýarlar.

Nuriddin Zangiý haçly ýörşe gatnaşyjylary Gündoğardan bütinleý sürüp çykarmagy maksat edinipdi. Ol haçly ýörşe gatnaşyjylaryň düzen Antiohiýa knýazlygynyň çäkleriniň köp bölegini eýeleýär. Edessa graf-

lygynda hem öz hökümdarlygyny saklap galýar. 1155-nji ýylda Nuriddin Zangiýniň goşuny Damasky eýelemegi bilen Siriýada musulmanlar ýeke-täk syýasy häkimiýete eýe bolýar. Bu döwürde Ýakyn Gündogarda berk garşylyga duşan haçly basybaljylar Müsüri eýelemäge girişýärler. Nuriddin Zangiý 1169-njy ýylda Şirkuh we onuň ýegeni Salohiddiniň ýolbaşçylygynda goşun iberip, Müsüri eýeleýär.

Şirkuh wepat bolansoň, onuň ýegeni Salohiddin Müsürde häkimiýeti doly eline alyp, Aýýubiýler döwletini düzýär. **Salohiddin Aýýubiý** haçly ýörşe gatnaşyjylara garşy göreşi dowam etdirip, 1187-nji ýylda olardan Iýerusalimi gaýtaryp alýar.

Bu waka Ýewropada üçünji haçly ýörüşiniň (1189–1192) başlanmagyna getirýär. Emma german imperatorynyň, Fransiýanyň we Angliýanyň korollarynyň gatnaşmagyndaky bu ýörüşler hem şowsuz tamamlanýar.

DÖRDÜNJI HAÇLY ÝÖRÜŞLER (1202–1204)

XII asyrasyryň ahrynda papa **Innokentiý III** täze haçly ýörüşleri guramaga girişýär. Haçly ýörşe gatnaşyjylar Wenesiýa bilen deňiz arkaly gämilerde Palestina alyp geçmäge ylalaşyp, 85 müň marka kümüş pul tölemegi boýnuna alýarlar. Ylalaşylan puluň 1/3 bölegini diýen ýaly töläp bilmedik haçly ýörşe gatnaşyjylar ýörüşler başlanan badyna Wenesiýanyň söwdadaky esasy bäsdeşi – Wizantiýa garşy uruş başlamaga mejbur bolýar. Uruş başlamak üçin bolsa inisi tarapyndan tagtdan düşürilip, gözüne mil çekilen **Isaak II Angele** täj-i tagty gaýtarmak bahana bolýar.

Dördünji haçly ýörüşde Konstantinopol esaslandyrylandan bäri ilkinji gezek duşman oljasyna öwrülýär. Latynlar – wizantiýalylar haçly ýörşe gatnaşyjylary şeýle atlandyrypdyrlar – Wizantiýa harabalarynda Latyn imperiýasy diýlip atlandyrylan döwlet düzýärler. Emma, ýerli grekleriň gahrymanlarça garşylyk görkezmeği sebäpli latynlar Wizantiýanyň ýerlerini doly boýun egdirip bilmeýärler. Latyn imperiýasynyň özi hem tiz wagtda birnäçe maýda knýazlyklara bölünip gidýär.

Çagalaryň haçly ýörüşü

TARYHY SYN!

ÇAGALARYŇ HAÇLY ÝÖRÜŞLERI

Fransiýanyň Wandom obasyndan Stefan atly bir çopan oglan çykyp, 1212-nji ýylda bütin ýurt boýunça ýöräp, çagalary haçly ýörüşlere çagyryp başlaýar. Ol özüniň hudaý tarapyndanan wekil edip iberilendigini hem-de özüne hristianlara

ýolbaşçylyk edip, Palestina ýerlerini eýelemek wezipesiniň tabşyrylandygyny yglan edýär. Onuň öňüne monah tymsalynda Isa pygamberiň gelip, oňa Iýerusalimi azat etmek üçin diňe çagalary gatnaşýan täze haçly ýörüşlere baş bolmagy tabşyrandygyny nygtaýar. Çopan ýigit öz yzyna çagalary tirkeşdirmek üçin olaryň arasynda güýçli düşündiriş işlerini alyp barýar. Ol edil Müsür faraonyň zulmunda gaçyp barýan Musa pygamberiň ýolbaşçylygyndaky ýewreýleriň öňünde deňziň yza çekilşi ýaly, Palestina barýan haçlylar goşunyň ýolunda deňziň gurap galjagy hakynda aýdyp başlaýar. Ol öz nutklary we görkezen «gahrymaçylygy» bilen müňlerçe adamlary haýran galdyrýar. Ata-eneleriniň garşylygyna garamazdan, müňlerçe çagalary we gyzlar ýörüşe atlanýarlar. Eger kimdir bu akyldan azaşan çagalardan nirä barýandyklaryny sorasa, deňziň aňyrsyna – Hudaýyň huzuryna ýol alandygy hakyndaky jogaby eşidýärler.

Stefanyň ýolbaşçylygyndaky alaman Fransiýanyň günortasyndaky Marsel portuna ýetip gelenden soň, iki sany söwdagär olary «hudaýyň razylygy» üçin Siriýa ýetirip goýmagy teklipl edýär. Netijede, olar ýedi sany gämide ýola çykýarlar, şondan iki sany gämi ýolda heläkçilige duş gelýär. Galan baş sany gämidäki çagalary bu iki sany gul satýan Müsüre alyp gelip, gul hökmünde satyp goýberýär. Germaniýanyň imperatory Fridrih II soňra iki sany jenaýatçy gul satýany ele salyp, ölüm jezasy bilen jezalandyrýar. Şeýle hem, ol Müsür soltany bilen şertnama düzüp, çagalaryň bir bölegini yzyna gaýtaryp getirýär.

HAÇLY ÝÖRÜŞLERIŇ TAMAMLANMAGY WE NETIJELERI

oňky haçly ýörüşler Ýakyn Gündogardaky ýagdaýy üýtgedip bilmeýär. Fransiýanyň koroly **Lýudowik IX**-uň 1269–1270-nji ýyllardaky sekizinji haçly ýörüşleri soňkusy bolýar. Köp geçmän haçly ýörüşe gatnaşyjylaryň Gündogardaky mülkleri yzly-yzyna musulmanlaryň eline gaýdýar.

Haçly ýörüşleriň bes edilmeginiň esasy sebäbi XIII asyryň ahyryndan Günbatar Ýewropa ýurtlarynda başlanan özgerişler bolýar. Öndüriji güýçler ösüp, daňhançylyk we hünärmentçilik ösýär. Tokaýlar kesilip, ekinzarlara öwürilýär, ekin meýdanlary giňeldilýär. Oba hojalygynyň ýersiz bir bölegi gitdigiçe ösüp barýan şäherlere gidýär. Galyberse-de, olaryň Gündogarda ýer we azatlyk gazanmak arzuwlary ýörüşleriň dowamyndaky şowsuzlyklar sebäpli puja çykýar. Korol hakimiýetiniň güýçlenmegi we ýurdy merkezleşdirmek syýasaty rysarlara korolyň goşunynda hyzmat etmek mümkinçiligini döredýär. Söwdagärler parahatçylykly ýol bilen söwda-satyk alyp barmagyň artykmaçlygyna

ýene bir gezek ynam döredýärler. Günbatar Ýewropa-da merkezleşen döwletlerde korol häkimiýetiniň güýçlenmegi bilen haçly ýörüşleriň taglymçysy we wagyzçysy bolan Rim papalary öz syýasy abraýlaryny ýitirip, täze ýörüşleri gurap bilmeyärler.

Haçly ýörüşler özüniň esasy, ýagny Gündogarda güýçli hristian döwletini döretmek maksadyna yetip bilmedi. Onda gatnaşan 100 müňlerçe adamlar heläk boldy, maliýe taýdan uly zyýan çekildi. Emma Gündogaryň ýokary medeniýeti bilen tanyşmak Ýewropanyň ilatynyň durmuş ýagdaýyny ýiti özgerdýär. Olar Wizantiýa we musulmanlaryň ýokary medeniýeti hem-de tehnika-daky üstünlüklerini özleşdirýärler. Ýewropa limon we erik miwelerini hem-de şaly, greçka, garpyz, şekerçiňrik ýaly ekinleri getirip ekip başlaýarlar. Tehnika pudagynda arbalet, demri taplamak we käbir matalary dokamak usullaryny özleşdirdiler. Haçlylaryň Siriýada gören ýel degirmenleri XII asyrdan başlap Ýewropada hem gurlup başlanýar. Araplardan getirilen aragatnaşyk kepderilerinden köp döwletlerde peýdalanyp başlanýar. Antik döwürden soň durmuşdaky arassaçylyk faktorlaryny unudyp, sowuk suwda ýuwunýan, geýimlerini çalyşmaýan ýewropalylar Gündogardan päkize we yssy hammamlardan peýdalanmagy we geýim çalşyrmagy öwrendiler.

Soňky haçly ýörüşe gatnaşyjylaryň öz ýurduna dolanmagy

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Haçly ýörüşler näme? Olaryň bolmak sebäplerini düşündirip beriň.
2. Katolik çerkowly haçly ýörüşlerden nähili maksatlarda peýdalanmagy gözläpdi?
3. Kartadan birinji haçly ýörüş gatnaşyjylarynyň Ýakyn Gündogarda esaslandyran döwletlerini görkeziň.
4. Siziň pikiriňizçe, dördünji haçly ýörüşiniň öňkülerden tapawudy nämede?
5. Haçly ýörüşlerden gözlenen maksada ýetilmediginiň sebäpleri nämede diýip oýlaýarsyňyz?
6. Çagalaryň haçly ýörüşleri hakynda Siz nähili pikir edýärsiňiz?
7. Haçly ýörüşleri Ýewropa we Aziýa üçin nähili netijelere alyp gelipdir?

19-njy tema

Ýewropada orta asyr şäherleriniň özboluşlylygy

Serraplyk dükany

SIZ ÖWRENERSIŇIZ:

- Ýewropada hojalygyň ösüşi;
- orta asyr şäherleriniň durmuşy;
- haryt hojalygynyň peýda bolmagy hakynda.

*Orta asyrlarda
Yewropada söwda-satyk*

HOJALYGYŇ ÖSÜŞI

ewropada X – XI asyrlarda önümçilik has ösüpdür. Bu, ilki bilen, hünärmentçilikde göze görünýär. Zähmet gurallarynyň kämilleşmegi, ussalaryň ukybynyň artmagy hünärmentçiligi daýhançylykdan aýratyn pudaga öwürýär. Daýhançylykda boýuntyrygyň açyş edilip, plugy ata goşmak ýer sürmegi tizleşdiripdir. Hasyldarlygyň artmagy daýhan hojalygynda artykmaç hasylyň köpelmegine we ony hünärmentçilik enjamlaryna çalyşmaga giň ýol açypdyr. Hünärmentleriň taýýarlaýan önümleriniň görnüşi, sany, hili artyp başlapdyr. Emma, obada feodallaryň hökümdarlygynyň täsirinde hünärmentleriň erkinligi çäklenendi. Netijede olar obalardan gaçyp, öz enjamlaryny taýýarlamak we satmak mümkinçiligi bolan ýerlere gidip başlapdyrlar.

Hünärment iş başynda

ORTA ASYR ŞÄHERLERI

Şäherler, ilki bilen, howpsuz, duşman hüjüminden goranmaga amatly, gal-yberse-de, hünärmentler özleriniň ýaşan enjamlaryny satyp bilýän yerlerde peýda bolupdyrlar. Ýewropada şäherleriň peýda bolmagy we ösüşi dürli ýurtlarda dürlüçe bolupdyr. Ilki Italiýada we Fransiýanyň günortasyndaky *Wenesiýa*, *Genuýa*, *Florensiýa*, *Marsel*, *Tuluza* şäherleri IX–X asyrlardan ösüp başlapdyr. Bu şäherleriň deňziň söwda ýolunda ýerleşmegi olaryň ösüşinde möhüm rol oýnapdyr. X–XI asyrlarda Fransiýanyň demirgazygynda, Niderlandiýada, Angliýada we Germaniýada, XII–XIII asyrlarda Wengriýada, Baltika boýundaky Rusuň yerlerinde täze şäherler emele gelip başlapdyr. Ýewropanyň şäherleriniň dürli asyrlarda peýda bolmagynyň esasy sebäbi ýurduň sosial-ykdysady ösüşündäki tapawutlardy.

Orta asyr şäherleriniň görnüşi

ŞÄHERLERIŇ DURMUŞY

Şäherler köplenç feodallaryň ýerinde şemele gelipdir. Ilki feodallar öz ýerlerindäki şäherlere hossarlyk edip, göçüp gelen hünärmentleri salgytlardan azat edipdir. Emma şäherler ösüp, baýap barmagy bilen hojaýynlar olardan köpräk girdeji almaga ymtylypdyrlar. Feodallar hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegine päsgel berip başlapdyrlar. Netijede şäherliler senýoryň hökmünden azatlyga çykmaga ymtylypdyrlar. Köplenç şäherler öz erkinligini tölegiň, puluň öwezine ele alypdyrlar. Beýle mümkinçilik bolmadyk wagtda azatlyk üçin gozgalaň ýoluny tutupdyrlar. Fransiýanyň birnäçe şäherlerinde XII–XIII asyrlarda senýorlara garşy göreşler bolup geçipdir. Monastyrdä we köşklerde ýaşayanlaryň hünärmentlere mätäçligi, duşman howp salanynda gizlenmek mümkinçiliginiň bolmagy olaryň töwereginde şäherleriň şekillenmegine sebäp bolupdyr.

Orta asyr feodallary

ŞÄHERLERIŇ GÖRNÜŞI

Şäherleriň daş-töweregi minaraly diwarlar, suw doldurylan händekler bilen gurşalypdyr. Garawul-sakçylar minaralarda gije-gündiz çalşyp durupdyr. Duşmandan goranmak maksadynda şäheriň derwezelerini we köprüleri pugta demirden ýasapdyrlar. Gijesine händekleriň üstündäki köprüler göterip goýlupdyr we şäheriň derwezesi ýapylypdyr. Şäheriň merkezinde bazaryň meýdany, onuň ýanynda ybadathana ýerleşipdir. Şäheriň maslahat binasy – ratuşa hem şu ýerde gurlupdyr. Şäheriň ýaşayyş jaýlary aýratyn bölümlere bölünipdir. Bölümleriň her birinde belli bir kespäki hünärmentler ýaşapdyrlar. Şäherdäki öýleriň köpçüligi agaçdan gurlupdyr. Olar örän gür gurlan bolup, köplenç bir-birine sepleşip gidipdir. Köçeleri dar, käbirleriniň ini iki metrden hem geçmändir. Gijesine köçelerde ýagtylyk bolmandyr, suw turbalary we kanalizasiýa bolmandyr. Çykyndylar hem dogrudan-dogry köçä taşlanypdyr. Ilatyň gür ýerleşmegi hem-de arassaçylygyň talaba jogap bermezligi, ýokanç keselleriň tiz-tiz gaýtalanyp durmagyna, köp adamlaryň biwagt ölümüne getiripdir. Yangyn bolanda hem, agaçdan gür gurlan öýlerden ybarat köçeler, ýaşayyş jaýlary durşy bilen ýanyp gidipdir.

ŞÄHER ILATY

Şäher ilatynyň esasy bölegini hünärmentler, söwdagärler düzüpdir. Iri şäherlerde baý aristokratlar, feodallar, emeldarlar, tebipler, ruhanylar hem örän köp bolupdyr. Şäher ilatynyň bir bölegi daýhançylyk bilen hem meşgullanmagyny dowam etdiripdir. Galanyň diwarynyň töwereginde ekinzarlar, baglar, bakja hem-de goýun, iri şahly mal, atlar otlap ýören ýaýlalar ýerleşipdir. Ilaty iň köp bolan iri şäherler Pariž, Konstantinopol, Milan, Florensiýa, Kordowa, Sewiliýa hasaplanypdyr.

Sehlerdäki işler

HÜNÄRMENTÇILIK WE SEHLER

Demirçilik ussahanasy

Şäher hojalygynyň esasy hünärmentçilik bolupdyr. Hünärment önümçilik iş gurallarynyň eýesi bolup, hojalygyny özbaşdak dolandyrypdyr. Olar bazarlary öz enjamlary bilen üpjün edipdirler. Belli bi kesp ussalary öz birleşmeleri – sehler birleşipdirler. Ussalaryň umumy ýygnağynda hemmäniň ýerine ýetirmegi mejburi bolan seh nyzamy kabul edilipdir. Nyzamyň talabyna görä, enjamlar diňe mälim nusga boýunça ýasalypdyr. Sehi dolandyrmak üçin saýlanan aksakal hünärmentleriň nyzama amal edişini, taýýarlanan enjamlaryň hiline we sanyna gözegçilik edipdir. Nyzamda ussanyň desgalarynyň, okuwçy-şägirtleriniň, şägitleriniň sany kesgitläp goýlupdyr. Bu görnüşdäki çäreler ussalar üçin birmeňzeş şert döretmek, bäsleşige ýol bermezlik maksadynda ulanylypdyr. Taýýar önümiň nyrry hem seh aksakaly tarapyndan bellenipdir. Şägirtlik möhleti käriň kynçylygyna görä 2 – 7 ýyl bolup,

üýtgeşik enjam ýasamak we ony seh aksakalynyň synagyndan geçirmek bilen gutarypdyr. Sehler şäheri goramakda, uruşlar wagtynda ony goramakda aýratyn bölüm görnüşinde gatnaşypdyr. Sehleriň öz gerbi, baýdagy, ybadathanasy we käte aýratyn gonamçylygy hem bolupdyr. Ilki önümçiligiň ösmegine hyzmat eden sehler soňra oňa garşylyk görkezip başlapdyr. Şäherlerde ussalaryň köpeli barmagy olaryň arasynda bäsleşigi güýçlendiripdir. Hünärmentleriň we söwdagärleriň arasyndan gurply seh başlyklary bölünip çykyp başlapdyr. Ýewropada sehleriň hem gatlaklanmagy bolup, zergärlik, mawutçylyk we başga baý sehler emele gelipdir. Bu hadysalar Florensiya, London, Bristol, Pariž, Bazel ýaly iri şäherlerde başlanypdyr. Hünärmentler şägirtleriň ösüp, ussalyga geçmegine päsgel berip başlapdyrlar. Netijede, 10-12 ýyllap ussaçylyga geçip bilmedik şägirtler gatlagy emele gelipdir. Bu ýagdaý şägirtleriň «ýoldaşlyk» jemgyýetlerini düzüp, öz hak-hukuklary, 14-16 sagat dowam edýän iş wagtyny gysgaldyp, zähmet şertlerini gowulandyrmak üçin göreşi güýçlendirýär.

HARYT HOJALYGYNYŇ PEÝDA BOLMAGY

ehleriň gözegçiligine garamazdan, hünärmentleriň söwda üçin taýýarlan enjamlarynyň sany köpeli. Netijede, çig mala we oba hojalyk önümlerine bolan talap hem artypdyr. Öz nobatynda daýhanlar ýeňişdirýän önümleriniň köpelmeginden peýda görüpdiler. Öz önümlerini satyp, hünärmentçilik enjamlaryny satyn alýanlar köpeli başlapdyr. Iri şäherler diňe töwerekdäki welaýatlar bilen däl-de, eýsem çet döwletler bilen hem söwda gatnaşyklaryny ýola goýupdyr. Irki orta asyrlardaky natural hojalyk öz ornuny haryt hojalygyna boşadyp berip başlapdyr.

Haryt hojalygy – önümleri bazarda satmak ýa-da çalyşmak üçin işläp çykarýan hojalyk.

Söwdanyň ösmegi ýollaryň gowulanmagyny talap edipdir. Fransiyada korolyň permanyna görä esasy ýollara daş düşäp başlapdyrlar. Derýalaryň üstünde ağaçdan we daşdan köprüler gurmak işleri ýola goýlupdyr.

Orta asyrlardaky bazar

GÜNDOGAR ÝURLARY BILEN SÖWDA GATNAŞYKLARY

iriya, Müsür, Eýran we Orta Aziya çenli barýan ýewropaly söwdagärler Gündogar bazarlaryndan şaýy matalary, şaý-sep enjamlary, jazlary haryt edipdirler. Gündogar we Gündogar döwletleriniň arasyndaky gatnaşyklaryň ösmeginde Hytaýdan başlanyp, Orta Aziýadan geçen Beýik Ýüpek ýolunyň örän uly ähmiýeti bardy. Bu kerwen ýoly Orta Ýer deňziniň Gündogar kenarlaryna çenli dowam edipdir. Ispaniya, Italiya, günorta Fransiýany deňiz arkaly Wizantiya hem-de Aziya döwletleri bilen baglamak üçin **Lewant**, demirgazykda Baltika deňzi arkaly London, Brýugge, Lýubek, Nowgorod şäherlerini özara baglanyşdyrmak üçin Demirgazyk söwda ýollary bolupdyr. Demirgazyk söwda ýolunyň boýunda ýerleşen Germaniýanyň 70 den gowrak şäherleri **Ganza** şäherleri soýuzyna giripdir. Lewantyň ýolunda ýerleşýän **Wenesiýa we Genuýalar** güýçli deňiz flotuny düzüpdirler, olaryň söwdadaky bäsleşigi käte uruşlara hem öwrülip gidipdir.

Deňiz ýaka söwda şäherleri

SÖWDAGÄRLER WE BAZARLAR

Şäherliler öz peýdasyna haryt satmagy, kime karzyna pul bermegi, nämä pul sarplamagy gowy bilipdirler. Ynjalyksyz söwdagärler baýap gitmek maksadynda uzak we howply syýahatlara çykypdyr.

Orta Ýer deňziniň kenarlarynda italiýan söwdagärler özlerniň söwda menzillerini – **faktoriýalar** sistemasyny döredipdirler. Olaryň köpçüligi genuýaly we wenesiýalylar bolupdyr. Bu deňiz respublikalary ajaýyp söwda we harby flotlaryna eýe bolupdyr. Olaryň gämileri Ýakyn Gündogardan Ýewropa gymmatbaha mallar: şaýy matalar, hrustal gaplar, dürli jazlar we başga zatlary getirýärdi. Wenesiýaly söwdagärler – Pololar maşgalasynyň wekilleri XIII asyrda mongollaryň Aziýanyň içindäki saraýyna ýetip barýarlar. *Marko Polo* 25 ýylyň dowamynda eden syýahatynyň 17 ýylyny Hytaýy eýelän mongol hany Hubilaýyň köşgünde hyzmatda geçirip, ýewropalylardan birinji bolup bu syrly ülkeleri

Orta asyrlardaky bazar

öz kitabynda taryplaýar. Ýewropalylar diňe XIX asyrdan deňiz arkaly geçip, XIII asyrdan Marko Polonyň syýahat eden ölkelerini öz gözleri bilen görýärler. Marko Polonyň kitabyndaky Gündogar döwletleriniň rowaýata öwürülen baýlyklary 200 ýyldan soň genuýaly deňizçi *Hristofor Kolumb*da şeýle bir täsir galdirýar, şonuň üçin ol näme bolanda hem Hindistanyň baý kenarlaryna ýetmegi maksat edýär. Ýewropanyň köpçülik şäherlerinde ilki başda bazarlar hepdede bir ýa-da iki gün bolupdyr. Hemişelik bazarlar diňe iri şäherlerde duş gelipdir. Haryt çalşygynyň we söwdanyň ösmegi şäherlerde bazarlaryň gurulmagyna zerurlyk döredipdir. Bazarlar belli bir geýimleri ýa-da önümleri satmaga ýöriteleşip başlapdyr. Şeýlelikde Ýewropada hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegi bazary, banky, biržalary emele getiripdir.

ADALGALARYŇ DÜŞÜNDIRILIŞI

Seh – bir ýa-da birnäçe meňzeş käriň eýelerini birleşdiren söwda-hünärmentçilik birleşmesi ýa-da orta asyrlar hünärmentleriniň hünäri esasyndaky bileleşigi.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Ýewropada hünärmentçiligiň oba hojalygyndan bölünip çykmagynyň sebäplerini görkeziň.
2. Ýewropa ýurtlarynda täze şäherleriň peýda bolmagynyň faktorlaryny aýdyp beriň.
3. Orta asyrlar Ýewropa şäherleriniň durmuşy, görnüşi hakynda nämeleri öwrendiňiz? Olaryň ölkämizdäki XI–XII asyrlarda bar bolan şäherler bilen meňzeş we tapawutly taraplary hakynda aýdyp beriň.
4. Demirgazyk deňiz söwda ýollary hakynda nämeleri ýatlap galadyňyz?
5. Bazarlar orta asyrlar şäherleri üçin nähili ähmiýete eýe bolupdyr?

20-nji tema

Aziyanyň orta asyr şäherleri

*Orta asyr şäherleriniň
görnüşü*

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- Aziyanyň orta asyr şäherleriniň durmuşy;
- hünärmentçilik;
- söwda-satyk barada.

ОРТА АСЫР ШАҲЕРЛЕРИ

Gündogar ýurtlary orta asyrlaryň ösen döwrüne dürli wagtlarda geçipdirler. Bu ýagdaý her bir döwletde önümçiligiň ösüşiniň dürli derejede bolmagy bilen delillendirilýär.

Ilki administratiw merkez ýa-da harby galalar görünüşinde gurlan orta asyr şäherleri hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegi bilen örän tiz ösüpdür.

Aziýanyň iň iri şäherleri: **Çanan, Loýan, Hançžou, Kamakura, Kioto, Osaka, Deli, Bagdat, Buhara we Samarkantdy.** Olarda mekdepler, kitaphanalar gurlupdyr, alymlar, şahyrlar, hudožnikler, sazandalar yaşap döredijilik edipdirler. Aziýanyň şäherleri döwletiň ýerinde emele gelenligi sebäpli, Ýewropanyň şäherlerinden tapawutlylykda, iri ýer eýelerine garşy göreş alyp barmandyrlar.

Metjit gurluşygy

Aziyanyň iri döwletlerinden biri Hytaýda orta asyr şäherleriniň emele gelmegi we ösüşi IX–XIII asyrlara dogry gelýär. Şäherler Hytaýda imperatora boýun egipdir. Şäherleriň ösüşine basybaljylykly uruşlar päsgel beripdir. Şol sanda, Hindistan we onuň şäherleri orta asyrlarda örän köp gezek daşary ýurt basybaljylarynyň hüjümlerine duçar bolupdyr.

Ýaponiýanyň orta asyr şäherleri budda ybadathanalarynyň töwereginde, aragatnaşyk duralgasy we ýollaryň üstünde, deňziň kenarynda, galalaryň töwereginde emele gelipdir. **Heýýan** şäheri 1177-nji ýylda yangyn sebäpli weýran bolýar. Bu şäher gaýtadan dikeldilenden soň **Kioto** adyny alyp, ýurduň paýtagtyna öwürülýär. Kioto köp asyrlaryň dowamynda Ýaponiýanyň ykdysady, medeni we dini merkezi bolupdyr.

ŞÄHERLERIŇ DURMUŞY

*Orta asyrlardaky
Ýaponiýa*

ziýanyň şäherleri hem özboluşly ösüş ýoluny geçipdir. Şol sanda, Hytaýda XI asyrlardan şäher gurluşygy ýokary derejä görterilipdir. Imperator we aristokratlar haşamlanan köşkleri gurdurypdyr. Ýurtda agaç gyt bolansoň, gurluşykda kerpiçden, laýdan we daşdan giňden peýdalanylýpdyr.

Hytaýyň iri şäherlerinde, Güngatar Ýewropadan tapawutlylykda, durmuş taýdan hyzmat etmek gowy ýola goýlandy. Ilat toýundan edilen turbalar arkaly arassa suw bilen üpjün edilipdir, şäheri taşlandylardan arassalamak, ot öçürmek işleri ýola goýlupdyr.

Aziýanyň şäherleriniň ilaty Ýewropanyňka garanda köpräk bolupdyr. Esasan, Hytaýyň şäherlerinde orta asyrlarda hem ilaty örän gür ýaşapdyr.

Gündogar dünýäsinde **Buhara** we **Samarkant** şäherleri ykdysady, syýasy taýdan möhüm merkezlerden bolupdyr. Buhara Gündogarda yslam dini, medeniýet, söwda we hünärmentçilik merkezlerinden biri hökmünde şöhrat gazanypdyr. Şol sebäpli Orta Aziýada häkimiýetiň başyna gelen dinastiýalar bu şäherleri administratiw merkez hökmünde saýlapdyrlar.

Şähristan

Orta Aziýanyň musulman döwletleriniň şäherleri umumy plan boýunça: merkezinde **ark** – şäher häkiminiň galasy, onuň töwereginde **şähristan** – esasy ilatyň ýaşayan güzerleri bilen gurlupdyr. Şäheriň töwereginde **rabat** bolup, onda hünärmentleriň güzeri we mähelleleri ýerleşipdir. Gündogar şäher gurluşygynda esasy gurluşyk çig maly daş we kerpiçden ybaratdy. Hökümdarlar, baýlar öz köşklerini, howly-jaýlaryny bişen kerpiçden we mermerden, garyplar bolsa toýun palçykdan, çig kerpiçden gurupdyrlar. Garyplaryň öýleri pugta, berk bolmansoň tiz-tiz abatlamagy talap edipdir. Miras galdyrynda bozup, ýerine täzesini gurupdyrlar.

HÜNÄRMENTÇILIK

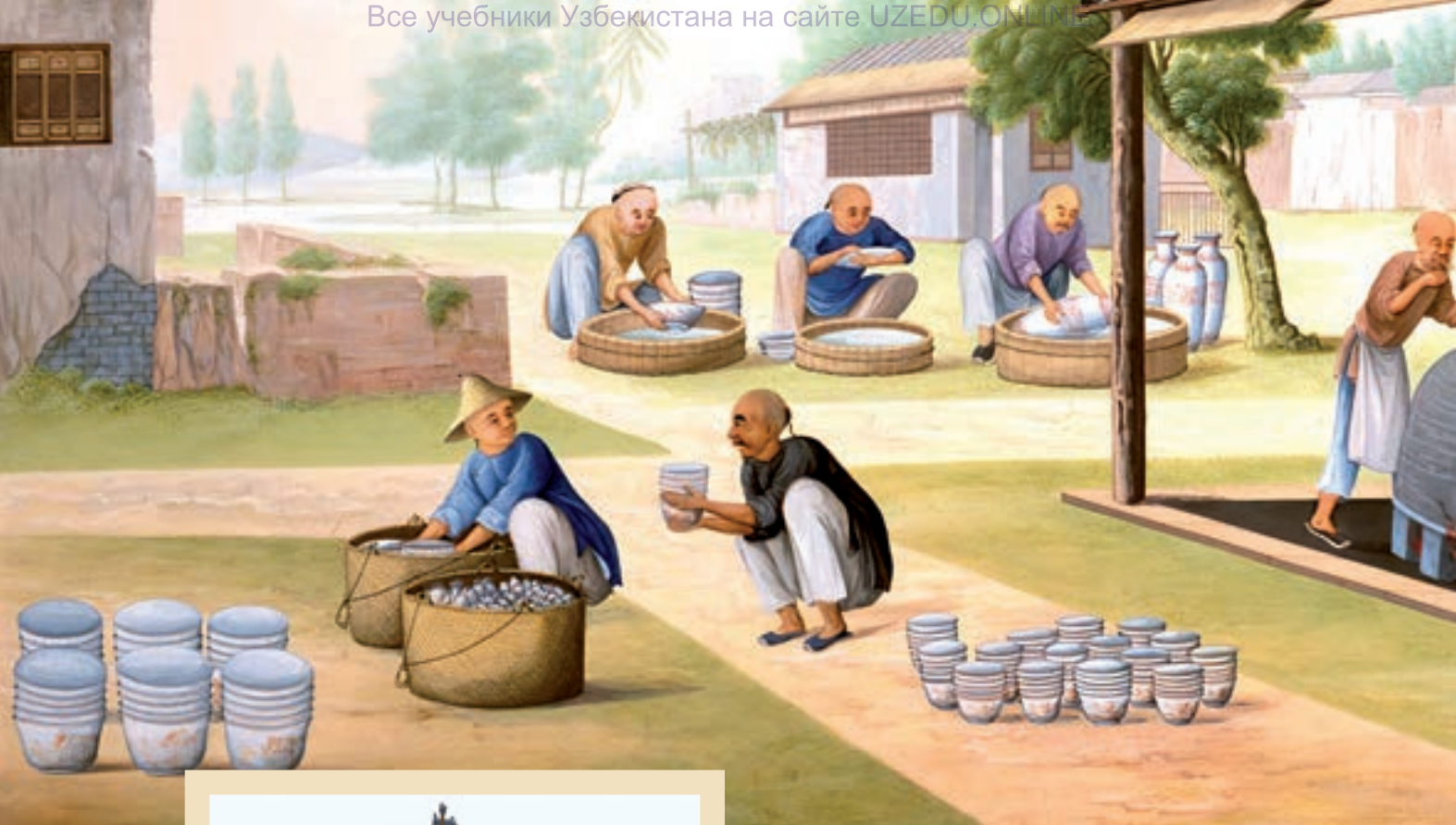

Orta asyr hünärmentçilik nusgasy. Şakäse

Gündogar hünärmentleri ýüpek matalary, şaý-sep enjamlarynyň köp bölegini daşary ýurtlara satmak üçin taýýarlapdyrlar.

Aziýada we Demirgazyk Afrikanyň şäherlerinde hem hünärmentçilik sehleri şäherler bilen bir wagtda emele gelipdir. Gündogarda ilki şäher ilaty salgytlardan azat edilipdir. Wagtyň geçmegi bilen söwdagärlerden we hünärmentlerden hem dürli salgytlar alnyp başlapdyr. Arap halyfatynda, Ýaponiýada, Hytaýda ussalaran we söwdagärlerden salgytlary seh aksakallary ýygnap beripdir.

Hytaýda ähli ussalara seh agzasy bolmak mejburi edip goýlan. Hünärmentçiligiň iň möhüm ugurlary Hytaýda ýokary derejede

Hytaý gämisi – jonka

ösüpdür. Aýratyn hem, diňe hytaýlylar tarapyndan 600–700 adam we ýene-de köp ýük sygýan iri gämiler – **jonkalary** gurupdyrlar.

Beýik ýüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşen Orta Aziýanyň şäherleri tranzit söwda merkezleridi. Daşary ýurtly söwdagärler Samarkant kagyzyny we matalaryny, Gižduwan küzegärçilik önümleridir merwli ussalaryň matalary we geýimleri ýokary bahalanypdyr.

Orta asyrlarda eýranly ussalar parçalary, ýüpek matalary, ýüň halyly bilen şöhrat gazanypdyr. Eýrandan söwdagärler polatdan ýasalan gural-ýarag, mis we kümüş gaplary haryt edipdirler.

SÖWDA

rap halyfaty, Tan imperiýasy ýaly iri merkezleşen döwletiň peýda bolmagy söwdany ýokary girdeji çeşmesine öwürýär. Uzak Gündogardan Orta Ýer deňzine çenli bolan çäklerde diňe kerwen ýollary arkaly söwda alyp barylmaryk. Pars aýlagy we Gyzył deňizde arap, hind, hytaý söwdagärleriniň onlarça gämileri ýüzüp ýörüpdür. Aziýadan tapawutly tarapy, Afrikanyň ykdysady galaklygy, ondaky dyngysyz uruşlar materigiň çig mal, duz, altyn, piliň süňki, jazlar, bir bölek gullar çeşmesine aýlanmagyna sebäp bolupdyr. Aziýanyň bazarlary özüniň köp adamly we şowhunlylygy

bilen tapawutlanypdyr. Orta asyr bazarlary köplenç şäher derwezeleriniň ýakynynda ýerleşipdir. Şäherleriň içinde kiçijik bazarlar bolup, olar belli bir önümi satmaga ýöriteleşipdir. Orta Aziýadaky we Eýrandaky iri bazarlar birnäçe söwda hatarlaryna bölünipdir. Her bir söwda hatary belli bir görnüşdäki haryt bilen meşgullanýan söwdagärleri ýa-da dürli hünärmentleri birleşdiripdir. Irki orta asyrlardan Bagdat, Işbiliýa (Sewilýa) we Garnota (Granada, Ispaniýa)da merdikärler bazarlary bolupdyr. Gündogar bazarlarynda hünärmentçilik ussahanalary, dükanlary hem ýerleşipdir. Käbir ýagdaýlarda göçme bazarlar hem gurapdyrlar. Oňa göçme söwdagärler we töwerekdäki obalaryň öz önümlerini satmaga zerurlygy bolan ilaty toplanypdyr. Ýaponiýanyň orta asyr şäherleri: Nara we Heýýan – budda ybadathanalarynyň ýakynynda, Otsu– çatrykda we kerwen ýolunyň ugrunda; Hýogo, Sapai şäherleri – deňziň kenarlarynda; galanyň ýakynynda bolsa Nagoýa şäheri gurlupdyr.

*Hytaýda
keramikanyň
taýýarlanyşy*

*Beýik Ýüpek
ýoly boýunça
hereketlenýän
kerwen*

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Kartadan Aziýa ýurtlarynyň orta asyrlardaky iri şäherlerini görkeziň.
2. Aziýa we Ýewropa şäherleriniň peýda bolmagynda hem-de ösüşinde nähili umumylyk bar?
3. Aziýa şäherleriniň durmuşy hakynda nämeleri öwrendiňiz? Gürrüň edip beriň.

21-nji tema

Ýewropanyň orta asyr medeniýeti

SIZ ÖWRENERSIŇIZ:

- Beýik Karl näme sebäpden halk mekdeplerini döredendigi;
- Eýngardy näme üçin garynja meňzedýändikleri;
- Wizantiýada magaryfyň we ylym-bilimiň nähili ösendigi barada.

KAROLINGLER DÖWRÜNIŇ MEDENIÝETI

Ily çäklerden ybarat döwletleri dolandyrmak üçin Beýik Karla sowatly emeldarlar, salgytçylar, kazyýet zerurdy. Ol Rim imperiýasyny dikeltmek üçin medeniýetini, ilki bilen antik ylymlary gaýtadan dikeltmek gerekdigine düşünişdir. Onuň döwründe «Karolinleriň aýaga galmagy» diýip at alan medeni ösüş başlanýar.

Karl öz köşgüne Italiýadan, Ispaniýadan, Angliýadan, Irlandiýadan bilimli adamlary tekliş edýär, ýokary wezipeli emeldarlara «halk mekdepleri»ni açmagy buýrup, mekdepleri anglosaks alymy, monah Alkuine tabşyrýar. Alkuin diňe bir bilim ulgamyny ýola goýmak bilen çäklenmän, ilkinji derslikleri hem ýazypdyr.

Karlyň Ahendäki köşgünde grekçe «Akademiýa» açylyp, onda hökümdar we onuň maşgalasy, köşk işgärleri, mugallymlar we okuwçylar buthana hem-de antik awtorlar, «köşk akademiýa»synyň agzalarynyň

Taryhçy Eýngard

döreden eserlerini ara alyp maslahatlaşypdyrlar. Alymlardan biri taryhçy Eýngardyň eserlerinden biz Beýik Karlyň durmuşyna we eden işlerine degişli maglumatlary alýarys. Eýngardy bilime teşneligi, erjelligi üçin zamandaşlary «**zähmetsöýer garynja**» diýip atlandyrypdyrlar. Karl Italiýadan iki sany tanymal aýdymçyny teklipe edip, köşkede aýdymçylar horuny (ansambly) düzüpdir. Imperator latyn we grek dillerini bilipdir, ýassygynyň aşagynda hemişe mum çalnan ýazuw tagtalygy bolupdyr, boş wagtlarynda harplary owadan ýazmaga hereket edipdir, emma ýazmagy özleşdirip bilmändir. Karlyň permany bilen daşdan ençeme köşkler we ybadathanalar gurlupdyr, olardan diňe Ahendäki köşk kopellasy (katolikleriň kiçi ybadathanasy) saklanyp galypdyr.

WIZANTIÝA MEDENIÝETI

TARYHY SYN!

Rus knýazy Wladimir X asyryň ahyrynda halky üçin dini saýlap başlanda, onuň ilçileri Konstantinopoldaky Aýo Sofiýa (Keramatly Sofiýa) ybadathanasy hakynda aşakdaky ýaly ýatlaýarlar: «Olar bizi öz hudaýlaryna sygynýan ýere alyp girdiler: biz ýerde ýörüşmi, asmandamy bilmeýärdik, çünki ýer ýüzünde beýle ajaýyp gözellik ýok, ol hakynda nähili düşündirjegimizi hem bilmeýäris, diňe bir zady bilýäris, ol hem bolsa ol ýerde hudaý adamlar bilen bile bolýar». Kiyew knýazyynyň hristianlygy Wizantiýadan kabul etmeginde bu wakanyň aýgytlaýjy orun tutan bolmagy mümkin.

Orta asyrlaryň aglaba döwürlerinde Wizantiýa özboluşly ýokary medeniýeti bilen Ýewropanyň iň öňdebaryjy döwletine öwürlipdir. Sebäbi, Wizantiýa öz eldegrilmesizligini saklap galanydygy üçin, onuň medeniýeti Günbatar Ýewropanyňky ýaly krizisi başyndan geçirmändir. Şol bir wagtda onuň medeniýeti hristian dininiň täsirinde barha özgeripdir. Antik filosofiýa oňparazlyk diýip garalanyp, onuň ornuny ylahyýet eýeläpdir. Mekdepler tälim derejesiniň ýokarylygy bilen tapawutlanypdyr. Gündogar Rim imperiýasynyň ykdysady ösüşi täze okuw we ylmy merkezleri emele getiripdir. Konstantinopolda IX asyrdan Magnawr ýokary mekdebi, XI asyryň ortalarynda hukukşynaslyk we filosofiýa fakultetleri bolan uniwersitet açylypdyr. Paýtagtda ýokary medisina mekdebi hem iş başlapdyr. Wizantiýalylar geografiýadan ençeme bilimlerini toplapdyrlar. Olar kartalaryň we şäherleriň taslamalaryny çyzyypdyrlar. Söwdagärler we syýahatçylar dürli ýurtlaryň we halklaryň tarypyny galdyrypdyrlar. Wizantiýada taryhy eserler döretmäge uly üns berlipdir. Soňra Prokopiý (VI asyr), Lew Diakon (X asyr) ýaly taryhçylar aýdyň

«А́йо Софи́я» (Кераматлы Софи́я) ybadathanasynyň içki görnüşi

gyzykly eserleri ýazypdyr. Hünärmentçilik, deňizçilik, söwda, medisina, harby pudak, oba hojalygynyň ösmegi üçin hyzmat edýän tebigy ylymlar: matematika, astronomiýa, himiýa ösüpdir. Meselem, VII asyrdan açyş edilen «grek ody» (kükürt, selitra, dürli garaýag garyndysy) deňiz söweşlerinde uzak ýyllar üstünlük gazanmagyny üpjün edipdir.

Mozaika (ýylmanan daş, agaç, mermerler, reňkli çüýşelerden işlenen nagyş, şekil), freska (yzgar suwagyň üstüne düşürilen reňkli şekil) we ikonalaryň (adatta gaty agaçdan işlenen hudaý, Bibi Merýem, Injil sahnalary, keramatlylaryň şekili) ybadathanalaryň we monastyrlaryň binagärçiliginde ulanylmagy Wizantiýa medeniýetiniň iň meşhur pudagy bolan şekillendiriş sungatyny ýokary derejä göterdi. Özüniň mozaika we freskalary bilen meşhur Hori monastyry (häzirki Stambulyň Kahriýa metjidi) ajaýyp binagärçilik ýadygärligidir. Ýustinian I imperatorlygy döwründe Konstantinopolda (532–537-nji ýyllarda) gurlan Aýo Sofiýa (Keramatly Sofiýa) ybadathanasynyň ilkinji orta asyrlaryň iň dabaraly binagärçilik binasydyr. Onuň uly gümmezi (diametri 31,5 metr) bolup, 40 sany aýnanyň wenogy bilen gurşalan. Ybadathananyň gümmezi binanyň içinde duran adama asman gümmezi howada asylyp duran ýaly duýulýar.

Грек оды

MAGARYF

*Orta asyr
magaryfy*

Orta asyrlarda Yewropada bilim ulgamy antik (gadymky) döwürden miras bolup galan dâp-dessurlar esasynda guralyp, baýlaşdyrylyp, barha täze şertlere laýyklaşdyrylypdyr. Bu döwürde çerkow (monastyr, yepiskoplyk we çerkow mekdepleri) hem-de dünýewi mekdepler açylypdyr. Beýle mekdeplerde aristokratlaryň, şäherlileriň, ruhanylaryň we baý daýhanlaryň çagalary okapdyr. Mekdeplerde «ýedi erkin sungat» diýip at alan grammatika (ähli ylymlaryň enesi hasaplanypdyr), ritorika (suhanwerlik), dialektika (logika diýip aýdylan), arifmetika, geometriýa, astronomiýa we saz okadylypdyr. Günbatar Yewropadaky ähli mekdeplerde orta asyrlaryň ahryna çenli okuw latyn dilinde alnyp barlypdyr. XIV asyra gelip her bir döwletiň öz milli dilinde okadylýan mekdepler açylyp başlapdyr. Orta asyr mekdeplerinde okamak ýeňil geçmändir. Bilim almak ösen ýatkeşligi, polat erjelligi we saglygy talap edýär. Tälimiň temalary dini garaýyşlara esaslanandy. Mekdepde okuwçylar ýaşy boýunça synplara bölünmän, ýaş çagalar hem, ulular hem bir synpda okapdyrlar. Mekdepdäki çagalara berk talap edijilik bilen gatnaşyk edipdirler: olara gaty ses bilen geplemek, aýdym aýtmak, oýnamak gadagan edilipdir, her bir nädogry hereketleri üçin jezalapdyrlar. Eger ders dowamynda tertip-düzgün dogrusunda mesele peýda bolsa, çbygyň kömeginden peýdalanylýan we boýun egmeýän okuwçylar gaty urlupdyr. Esasan, Germaniýada okuwçylar mugallymlarynyň ýolbaşçylygynda her ýylda birnäçe gezek tokaýa çybyk taýýarlamaga gidipdirler.

Yewropada merkezleşen döwletleriň emele gelmegi bilen ylymly-bilimli adamlara bolan talap artypdyr. Korollara döwlet işlerini dolandyrmak üçin bilimli emeldarlar, tejribeli hukukşynaslar gerekdi. Öz telekeçilik işlerini has-da üstünlikli alyp barmak isleginde bolan şäher adamlary, söwdagärler we hünärmentler bolsa matematikadan, astronomiýadan we medisnadan köpräk bilime eýe bolmak isläpdirler. Emma, çerkow-

larda we monastyrlarda bar bolan mekdepler beýle adamlary taýýarlap bilmändirler. Şol sebäpden döwrebap we ýokary hilli bilim berýän, dürli bilim pudaklary boýunça hünärmenleri taýýarlaýan ýokary okuw jaýlary – uniwersitetler (mugallymlar we talyplar jemgyýeti) açylyp başlapdyr. Ýewropada birinji uniwersitetler XI–XII asyrlarda peýda bolupdyr. Olar döwlete hem, ýerli çerkow häkimiýetine hem boýun egmändir. Uniwersitetler diňe Rim papasyna boýun egip, onuň howandarlygynda bolupdyr.

Ýewropadaky ilkinji uniwersitetler Italiýadaky Boloniya we Fransiýadaky Pariž uniwersitetleri hasaplanýar. Soňra Angliýada Oksford we Kembrij, Ispaniýada Sewilýa, Walensiya, Fransiýada Tuluza we Italiýada Neapol uniwersitetleri açylypdyr. Uniwersitetler adatda sungat, medisina, hukukşynaslyk we ylahyýet ýaly dört sany fakultetden ybarat bolup, olaryň her birini dekan dolandyrypdyr. Hemmesiniň depesinde bolsa, saýlanan rektor ýa-da häkimiýet tarapyndan bellenen kansler durupdyr.

Orta asyrlarda uniwersitetiň talyplary esasan medisina, hukuk we ideologiýany okapdyrlar. Dersler latyn dilinde alnyp barylýp, professor (kämilleşen mugallym) dokladynda latyn dilinde ýazylan elýazmalaryny we kitaplaryny belent sesde okap, tekstdäki kyn böleklerini talyplara düşündiripdir.

Talyplaryň aglabasy uniwersitet, çerkow ýa-da baý adamlar tarapyndan dolandyrylýan kollež ýatakanalarynda ýaşapdyrlar. Ýatakhana ýerleşip bilmedik talyplar şäher ilatyndan öý-jaýy kärendesine almaga mejbur bolupdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen, Angliýada we Fransiýada täze okuw jaýlary – kolležler emele gelipdir.

*Magnawr
ýokary mekdebi*

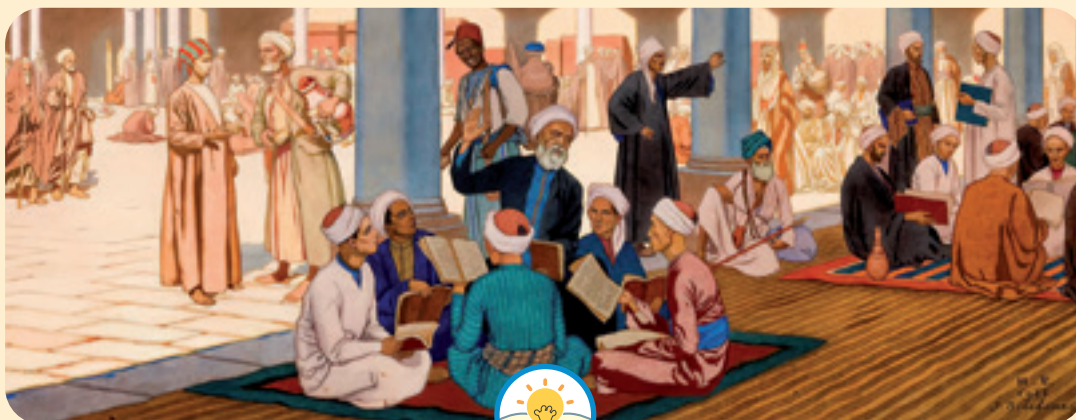
SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Pikirlenip jogap beriň: näme üçin Beýik Karl köşk akademiýasyny döredipdir?
2. Wizantiýada (Gündogar Rim imperiýasynda) magaryfyň we ylmyň ösüşiniň sebäpleri nämelere ybaratdy?
3. Keramatly Sofiýa ybadathanasy bir asyryň dowamynda diýen ýaly muzeý bolupdyr. Häzirki wagtda ol nähili wezipäni ýerine ýetirýändigini internetden anyklap aýdyp beriň.
4. Ýewropadaky ilkinji uniwersitetleriň häzirki uniwersitetlerden tapawutly we meňzeş taraplaryny aýdyp beriň.

22-nji tema

Arap halyfaty ýurtlarynyň medeniýeti

SIZ ÖWRENERSIŇIZ:

- näme sebäpden araplaryň özleriniň eýelän döwletlerinden ylmy we medeniýeti özleşdiredikleri;
- beýik ata-babalarymyz: Muhammet al-Horezmi, Ahmet al-Fergany, Abu Reýhan Biruny we Abu Ali ibn Sinalaryň durmuşy we eden işleri;
- Gündogar akyldarlary – Abulkasym Firdöwsi we Omar Haýýamlaryň ylmy mirasy;
- Arap halyfaty binagärligi, edebiýaty, sungaty, ilatynyň ýaşayyş şertleri we döp-dessurlary hakynda.

YLYM-BILIM

raplar zabt eden ýurtlaryndaky ylmyň gazananlaryny we däplerini diňe bir özleşdirmek bilen çäklenmän, olary bitewi halata getirip, yslam dini we arap dili esasynda has-da ösdürdiler. Az-azdan arap dili zabt edilen ýurtlaryň döwlet dillerini çete sürüp, magaryf, ylym we medeniýet diline öwrüldi. Arap dilinde resminamalar resmileşdirilipdir, gepleşikler alnyp barlypdyr, namaz okalypdyr. Ýene bir möhüm tarypy: antik döwrüň akyldarlary – Aristoteliň, Gippokratyň we Ýewklidiň eserleri arap diline terjime edilipdir. Gadymky grek awtorlarynyň ençeme eserleri bize çenli diňe arap diline terjime edilen halatda ýetip gelipdir. Şol döwürde ýetişip çykan matematik, astronom we ýene-de onlarça alymlar ylmyň ösüşine örän uly goşant goşupdyrlar.

Şol döwürde anyk we tebigat ylymlary – matematikanyň, astronomiýanyň, geografiýanyň ösüşü göze taşlanyp, ykdysadyýetiň, hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegine öz täsirini ýetiripdir, bu ylymlar öz nobatynda jemgyýetiň soňky ösüşine itergi boldy. Watandaşymyz **Muhammet al-Horezmi** (783–850) matematikanyň taryhyndaky

*Al-Fergany ýolbaşçylygynda
Müsürde gurlan nilometr*

älemiň merkeziniň Ýer däl-de, Gün ekenligi, Ýeriň bolsa onuň töwereginde aýlanýanlygy hakyndaky pikiri öňe sürýär. Ýeriň ululygyny ölçemekde täze usul ulanyp, bir gradus meridian ýaýyň uzynlygyny hasaplap, şol esasynda Ýeriň meridian halkasynyň uzynlygyny hasaplap çykarypdyr. Biruny trigonometrik usullardan peýdalanylýp, dagyň beýikligini ölçemekde öňki astronomlardan hem anygrak netije gazanypdyr. Medisina pudagynda meşhur ýurtdaşymyz **Abu Ali ibn Sina** (980–1037) aýrarn hem şöhrat gazanypdyr. Ony Ýewropada Awissena diýip atlandyrypdyrlar. Ol antik dünýäniň hindi we orta aziýaly tebipleriň tejribelerini umumlaşdyryp, özüniň «Al-kanun fit-tib» şa eserini döredipdir.

Geografiýa ylmyny ösdürmäge uly goşant goşan syýahatçylar: **Al-Masudiy, ibn Dast, ibn Fadlan we ibn Batutalar** dünýäni Atlantikadan Ýuwaş ummanyňa çenli, Afrikadan Rusa çenli gezip, ol ýerleriň ilaty, tebigaty, ösümlük we haýwanat dünýäsi hakynda köp maglumatlar galdyrypdyrlar. Olaryň gämileri ynamly we berkligi, kartalary hem-de deňiz esbaplary anyklygy bilen tapawutlanypdyr.

Günbatar Aziýanyň gadymky ösen medeniýetli ölkelerine gelen araplar ilki greklere, ýewreýlere, siriýalylara, parslara, sogdylara garanda yzagalakdyrlar. Emma, bu halklaryň medeniýetini özlerine siňdirip, ýene-de has ösen medeniýetiň emele gelmegine şert döredtiler.

täze ugur – algebrany esaslandyrdy; hindi sifrleri esasynda häzirki arap sifrlerini ýönekeýleşdiripdir, giňeldipdir we birinji gezek arap dilinde beýan edip, onuň giňden ýaýramagyna goşant goşupdyr. Ýene bir watandaşymyz **Ahmet al-Fergany** (797–865) ilki Bagdatdaky observatoriýada işleýär, soňra Mamunyň tabşyrygyna görä, Damaskdaky observatoriýada asman jisimleriniň hereketini we ýerleşişini anyklamak, täzeçe zij (astronomik jedwel) döretmek işlerine ýolbaşçylyk edýär. Al-Fergany grek astronomlary, şol sanda, Ptolomeýiň «Ýyldyzlar jedweli» eserinde berlen maglumatlary gözden geçirmek hem-de şol döwürdäki esasy ýerleriň geografik koordinatalaryny täzeden kesgitlemek boýunça alnyp barlan möhüm barlaglarda gowy gatnaşýar. Bulardan daşary, ol käbir astronomik esbaplary açyş edip, kosmografiýa degişli arap dilindäki başlangyç bilimleri belgilemek we tertibe salmak işlerine hem uly goşant goşýar. **Abu Reýhan Biruny** (973–1048) Ýeriň togalakdygyny anyklaýar,

*Ylym-bilimiň
ýokarlanmagy*

Arap halyfaty döwründe VIII asyrda Tunisde «Zaýtuna», IX asyrda Bagdatda «Baýt ul-hikmy», Fesde (Marokko) «Garowiýun», X asyrda Kairde «al-Azhar» ýaly ylym ojaklary döredildi. Siwilizasiýanyň çür depesi halypa Harun ar-Raşit we onuň mirasdüşeri Mamunlaryň döwründe döwletiň paýtagty Bagdatda «Baýt ul-hikme» – «Akyldarlar öýü»niň döredilmegi boldy. Musulman älemindeki bu ylym mesgenleriniň aglabasy müň ýyldan gowrak wagtyň dowamynda işläp gelýärler.

ŞUNY ÝATDA SAKLAŇ!

«Baýt ul-hikme» al-ymlyary birleşdiren ylymy edara bolup, onda örän uly we baý kitaphana bar eken. Kitaphanada hindi, grek, arap, pars dillerinde 400 müň tomluk elýazma eserleri saklanypdyr. Edarany gadymky grekleriň Aflotun (Platon) akademiýasy bilen deňeşdirmek mümkin.

Alymlaryň ylymy gözlegleri

Araplarda ýazma taryh yslam dini bilen bir wagtda emele gelipdir. Muhammet (s.a.w.) pygamberiň durmuşy, eden işleri, yslam dininiň nähili emele gelendigi ha-kyndaky rowaýatlar, maglumatlar oňa esas bolupdyr. Taryhçylar araplaryň eýelän çäkleriniň adyny äleme ýaýradypdyrlar, şunuň bilen bir hatarda, Rim, Wizantiýa, Eýran hökümdarlarynyň taryhyny hem gysgaça beýan edipdirler.

Araplar Hytaýdan çay ýetişdirmegi, gymmat pergamentiň ornuna arzan kagyz taýýarlamagy, porohdan we kompasdan peýdalanmagy öwrenipdirler. Deňiz arkaly arap söwdagärleri Hindistana barýan «jazlar ýoluny» özleşdirip, hindiler bilen söwda-satyk alyp barypdyrlar. Hindilerden araplar sifrleri (taryha arap sifrleri hökmünde giren), şekerçňrikden şeker almagy, apelsin we limon ýetişdirmegi öwrenipdirler.

EDEBIÝAT

musulman edebiýaty ilki arap dilinde döredilipdir. Soňra X asyra gelip, ol pars diline terjime edilipdir hem-de pars dilinde ýazylyp başlapdyr. Musulman poeziýasy ýokary derejä ýetip, onuň ençeme görnüşleri şekillenipdir. Arap söwdagärleri we syýahatçylary uzak ülkelerden diňe bir täsin zatlary däl, eýsem ajaýyp wakalary, başga halklaryň rowaýatlaryny, ertekilerini hem alyp gelipdirler. Olary halyflaryň we aristokratlaryň köşklerinde, oturylyşyklarda, bazarda we köçelerde, bagdatlylaryň öýlerinde aýdyp beripdirler. Ynha şunuň ýaly erteki, rowaýat, wakalar esasynda soň-

luk bilen bütün dünýä meşhur bolan arap edebiyatynyň ajaýyp dürdänesi – «Müň bir gije» döredildi, ol özünde ençeme halklaryň halk döredijiligini jemleýär.

Araplarda yslam dini emele gelmezinden öň baý edebiyaty bolup, ol özünde göçme ilatyň durmuşyny we döp-dessurlaryny beýan edipdir. Her bir taýpanyň tanymal şahyrlary bolup, olar ähli baýramlarda çykyşlar edipdir. Bu şahyrlar mert söweşijileri, öz sözüne sadyk we sahy ynsanlary wasp edipdirler. Basyp alnan halklaryň medeniýeti bilen tanyşmak araplaryň dünýägaraýşyny üýtgedýär. Indi şahyrlary ebedi temalar: ýagşylyk we ýamanlyk, ýaşayyş we ölüm, baýlyk we garyplyk, söýgi we dönüklük, dünýäniň gözelligidir onuň gam-gussalary ylhamlandyryp başlaýar.

BINAGÄRLIK

Halyfatda sungatyň ähli pudaklaryna garanda binagärçilik has ösüpdür. Halyfatyň düzümindäki döwletlerde haşamly köşkler, metjitdir-medreseler, galalar gurlupdyr. Ispaniýanyň Granada şäherindäki «al-Hemra» köşgi, Sewilýadaky metjit we «al-Kasar» köşgi, Kordowadaky metjit, Müsüriň Kair şäherindäki «Hasan» metjidi, Buharadaky Ysmaýyl Samany kümmeti arap halyfaty döwrüniň binagärçilik dürdäneleri hasaplanýar.

Her bir musulman şäherinde ýörite ýokary okuw jaýlary – medreseler gurlupdyr. Olarda ilki bilen, Gurhan öwrenilipdir. Musulmanlaryň nazarynda, bu bilim Allatagalanyň ynsanlara sowgady hökmünde düşünilipdir. Oňa düşünmek örän kyn, çünki arapça sözler mazmun-manysy köp äheňlere eýe, galyberse-de, ynsan özüde bütün älemiň beýikligini jemlemegi mümkin däl. Şol bir wagtda ynsanlara mirasy bölüp bermek, şertnamalar düzmek, ýer meýdanlaryny hasaplamak, kanallar gurmak, namaz we oraza wagtlaryny anyklamak üçin zerurdy. Metjit we medreselerdäki iki minara – Allatagala uýanda göterilen ynsan elleriniň

al-Hemra köşgüniň arhitekturasý

Alymlaryň çekişmesi

simwoly. Metjidiň howlusyndaky howuzdaky suwdan täret eden musulman metjidiň bosagasyndan geçip, Allatagalanyň bellän mekanyna girýär. Sygynýan adam ýüzüni Mekge tarapa (şol tarapda ýörite tekje-merhob bolýar) öwrüp, namaz okaýar. Mekge göýä göwher mysaly – Allatagalanyň döreden ilkinji menzili.

Yslam ynsanlaryň we jandarlaryň suratyny çekmegi gadagan edýär, çünki adamyň suratyny çeken jandarlaryna jan berip bilmeýär. Şonuň üçin metjit-medreseleriň diwarlarynda Gurhan aýatлары ýazyлан owadan arap elipbiýindäki harplar bilen bezelen.

DURMUŞ ÝÖRELGELERI

Halyfatyň baýlyklary, onuň ykdysady ösüşi adamlaryň, haýratyn hem, baýlaryň gündelik durmuşlary üçin täze amatlyklary döredýär. Wizantiýanyň we parsalaryň durmuşynyň köp däplerini özleşdiren araplar özüleriniň durmuşlaryny we wagtyhoşluklaryny örän gowy ýola goýdular. Haşamly zatlary: nepis matalary, çüýşe wazalary öndürmek ösüpdür. Köşkleri bezemekde, baglar döretmekde araplara deň gelýänleri bolmandyr. Olar kitaby söýüpdiler. VIII asyrdaky ýasamagyň özleşdirilmegi kitaplaryň arzan we elýeterli bolmagyny üpjün edip başlapdyr. Uly kitaphanalar diňe bir Damaskda we Bagdatda bolman, eýsem X asyrdaky Kurdoba halyfynyň kitaphanasynda 400 müň elýazma saklanypdyr.

Araplaryň zyýapaty nepisligi bilen tapawutlanypdyr. Saçagyň başynda özüni tutmagyň näzik edep normalary, tagamlary çekmek, ellerini naharlanmazdan oň we soň ýuwmak, dişlerini arassa saklamak tertipleri yglan edilen.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Näme üçin halyfalyk ylym-bilimi we medeniýetine «arap siwilizasiýasy» diýlip atlandyryldy?
2. Halyfatda ylym-bilimiň we medeniýetiň ösmeginde haýsy faktorlar täsir edipdir?
3. Orta Aziýaly akyldarlardan halyfat döwründe iş alyp baranlary haýnda goşmaça çeşmeler esasynda prezentasiýa taýýarlaň.
4. Edebiyat, binagärçilik we sungat pudaklaryndaky haýsy üstünlikler şu günki güne çenli saklanyp galypdyr?

23-nji tema

Hytaý, Koreya, Ýaponiýa we Hindistan halklarynyň medeniýeti

SIZ ÖWRENERSIÑIZ:

- Hytaýlylaryň dăp-dessurlary we adatlary;
- Koreýanyň medeniýeti;
- Ýaponiýanyň medeniýeti;
- Hindi medeniýeti barada.

HYTAÝLYLARYŇ DÄP-DESSLARY WE ADATLARY

Hytaýlylar potology bolmadyk öýlerde ýaşapdyrlar. Öýde örülen gamyşlaryň üstünde oturypdyrlar, naharlanyladyrlar we uklapdyrlar. Howly kiçijik gala meňzäpdir. Rugsatsyz özgeleriň howlusyna girmek gadagan bolupdyr. Hytaýlylar ýönekeý birmeňzeş görnüşdäki geým geýipdirler. Azyk-ýmitleri saýlamazdan, ähli zatlary diýen ýaly iýipdirler. Hytaýlylarda nahardan soň suw içmek endik bolupdyr. III–IV asyrlarda hytaýlylar çay ösümligini bilenlerinden soň, bu dermanlyk ösümlige şeýda bolup galýarlar. Çaýy şahyrlar wasp edipdir, ol hakynda kitaplar ýazypdyrlar. XIV asyra çenli suwuk tagam ýaly bişiripdirler.

Hytaýda baýramlary örän gowy görüpdirler. Olaryň iň uly baýramy Täze ýyl hasaplanypdyr. Köne ýyl bilen hoşlaşyp, täze ýyly garşy alýan günlerinde gulagyňy sypata getirýän baraban we depleriň owazlary astynda dürli gadymy rowaýatlardaky jandarlaryň görnüşinde geýnen adamlar toplananlardan sowgatlar sorapdyrlar. Ondan daşary, halk karnawaly – «panuslar baýramy»ny

Hytaýyň ekerançylygy

geçiripdirler. Bütün şäheri owadan panuslar bilen bezäpdirlir. Şol gije ähli otlar öçürilip, sowan tagamlar iýipdirler we täzeden ot ýakypdyrlar. Hasyll baýramy hem dabaraly belenilipdir.

Hytaýdaky iň köpçülikleýin oýnalýan oýun on adamdan ybarat bolan birleşmäniň top bilen oýnalýan oýny bolupdyr. Bu oýny häzirki futbolyň uzak taryhy diýmek mümkin. Hytaýlylar çawgon oýnuny hem söýüp oýnapdyrlar.

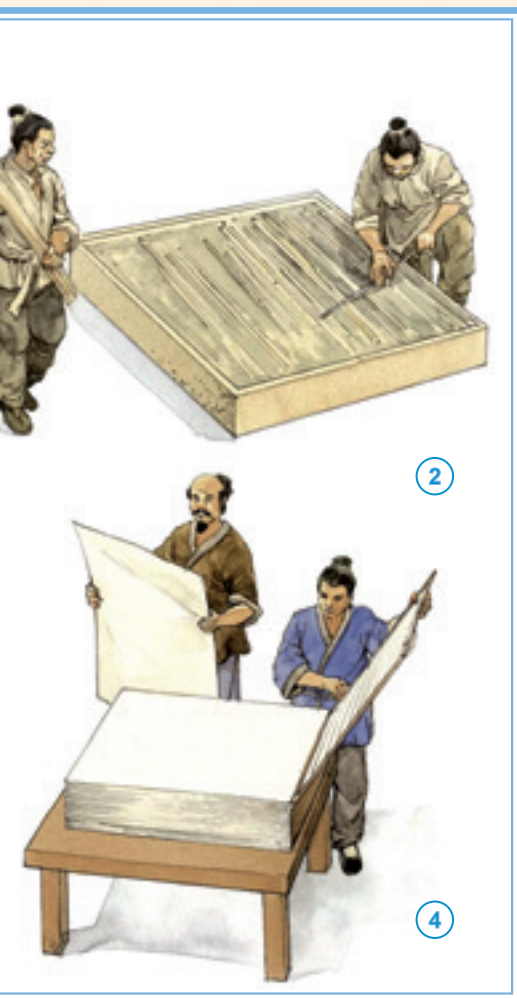

Hytaýda çayyň
ýetişdirilişi

DIN WE MEDENIÝET

ilady I müň ýyllygyň ortalaryndan Hytaýyň ýokary gatlak wekilleriniň arasynda buddizm dini dargap başlaýar. Emma ýönekeý halk ebediligi wada edýän, häkimiýete, baýlyga we şan-şöhrate öç bolmagy garalaýan, deňlige çagyryýan **daosizme** ýykgyň edipdirler. Şol wagtda döwletde konfusiançylygyň abraýy artypdyr. Konfusiançylyk taglymatyna görä, hytaýly rehimli, özgelere ýamanlyk etmeýän, ululary, aýratyn hem, ata-enelerini hormat edýän bolmaly. Bu ahlak kadalaryny berk düzgünlere öwürän hytaýlylar öz durmuşlaryny ýokary derejede tertibe salypdyrlar.

Döwlet tälim hakynda hossarlyk edipdir. Çünki oňa tälim alan emeldarlar zerurdy. Maglumatly bolmak üçin okamak, ýazmak, hasaplamakdan daşary, kemandan ok atmak, söweş arabasyna erk edip bilmek ukybyny we sazly bilmek talap edilipdir. Käbir monastyrlarda söweş sungaty – *uşu* hem öwredilipdir. Hytaýlylar matematika-da, astronomiyada, medisina-da uly üstünlikler gazanypdyrlar. Olar poroh (ondan öň feýerwerkde peýdalanylýan), kompasy we seýsmografy açyş edipdirler. Hytaýda IX asyrlarda ilkinji güberçek iýeroglifli kitap çapdan çykypdyr. Ilkinji gazet çap edilipdir. Uly kitaphanalar açylypdyr. Taryh we geografiýa ylymlary ösüpdir. 11000 tomluk, 900 müň sahypadan ybarat bolan ensiklopediýalar düzülipdir.

Kagzyň taýýarlanýş prosesi

KOREÝANYŇ MEDENIÝETI

zak geçmişde koreýsler hem başga halklar ýaly tebigat güýçlerini ylahylaşdyryp, olaryň hataryna dürli ruhlary we tebigatdan daşary güýçleri goşupdyrlar. Hytaýda giň ýaýran konfusiançylyk taglymatynyň goňşy döwletlere, aýratyn hem, Koreýa täsiri güýçli bolupdyr. Bu ýerde konfusiançylyga gadyndan bäri ynanýan bol-salar-da, anyk wagty üç korollyk döwründe: III asyrda Koguryó, ondan soň IV asyrda Pekçe we ahrynda VI asyrda Sillada görüňär.

Koreýada buddizmiň dargamagy IV asyryň ahylar-yna dogry gelýär. Bize mälim bolşy ýaly, buddizmiň Koreýadan oň gadamy ýeten mekanlarynyň içinde Surhanderýa hem bolupdyr. Oazisdäki buddizm yba-dathanalarynyň gurluş usuly Hytaýda hem ulanylypdyr. Diýmek, buddizm Orta Aziýanyň çäklerinden Hytaýa we ondan tä Koreýa çenli barýança dürli dini ynamlar şertine laýyk bolup barypdyr. Şonuň üçin hem Budda taglymaty Hytaýdaky ýaly, Koreýada hem tiz dargapdyr. Täze ynamyň ýerli hökümdarlaryň nazaryna düşmegi monahlary döwletiň sosial-syýasy durmuşynda örän tiz ösmegine şert döredipdir. Silla korollygynda korol mas-lahatçysy wezipesine baş budda monahy saýlanypdyr. Bu bolsa buddizm ýarlyklaryny we görkezmelerini köşk arkaly ýaýratmaga mümkinçilik döredipdir. Oňa mysal edip aşakdaky bäş we ýedi buýruk tekstini görkezip geçmek mümkin.

BÄŞ BUÝRUK

- 1) dostluk wepalylygyny öwrenmek;
- 2) söweş meýdanyndan çekinmezlik;
- 3) sebäpsiz gan dökmekden saklanmak;
- 4) korola wepalylyk bilen boýun egmek;
- 5) ata-enä wepalylyk bilen hyzmat etmek.

ÝEDI BUÝRUK

- 1) islendik janly jandara zyýan-azar bermezlik;
- 2) ýalta bolmazlyk, azgynlyga berilmezlik;
- 3) geplände pikirsiz we biperwaý bolmazlyk;
- 4) serhoş edýän içgilere berilmezlik;
- 5) özüni başgalardan hiç haçan ýokary goýmazlyk;
- 6) ýakymly ys ýaýradýan otlardan peýdalanmazlyk;
- 7) güllerden we hezillikden elmydama daş durmak.

Koreýanyň bazary

Buddizm döwlet derejesine göterilen wagtynda mongol hanlarynyň basybalyjylyklary başlanýar. Mongollardan ýeňilmeginiň sebäbini köşkdäkiler buddizmden görýärler. Düýn hem salgytlardan azat buddizm ybadathanalary döwlet tarapyndan inkär edilipdir. Monahlaryň şäherde ýaşamagy hökümdar taýpa melal gelenden soň, olar daglaryň eteginden mekan yzlap, şol ýerlerde özlerniň ybadathanalaryny gurup başlapdyrlar. Netijede, Koreýada XIII asyrdan soň gurlan ybadathanalar barmasy kyn bolan ýerlerde gurlupdyr.

Koreýsleriň budda ybadathanasy

Yslam dininiň Koreýanyň zeminine girip gelmegi VII–X asyrlarda arap söwdagärleriniň deňiz ýollary arkaly Günorta-Gündogar Aziýa döwletleri bilen söwda-satyk gatnaşyklaryny ýola goýan döwrüne dogry gelýär. Taryhy çeşmelerde ýazylmagyna görä, bu täze ulke we onuň ilaty araplara makul gelip, soňra ýarymadada musulman söwda hatarlary peýda bolupdyr. Meselem, IX asyrdaky arap deňizçilerine degişli resminamada: «*Hytaýyň aňyrsyndaky deňziň aňry tarapyndaky dagly ýerlerde altyna baý Silla döwleti bar*», diýlip ýazylan. Arap söwda gämilerinde Koreýa esasan dermanlyk ösümlükler, däri-dermanlar, mis, üzüm we üzüm şerbeti getirilipdir. Söwdagärler bu ýerde öz harytlaryny altyn, kümüş hem-de geým-eşiklere çalşypdyrlar. Araplaryň Koreýa gelen döwründe özləri bilen alyp gelen musulman medeniýeti, ylmy üstünlikleriň içinde koreýsler üçin iň gymmatly we täsini – bu günüň we aýyň tutulýan wagtyny anyklaýan musulman kalendarıdy. Koreýa hakyndaky ilkinji arap ýazuwundaky maglumatlar ýewropalylaryňka garanda dört-bäş asyr oň ýazylanlygy bilen gymmatlydyr. Arap we koreýs söwda-medeni gatnaşyklary tä Korýo dinastiýasynyň krizisine çenli dowam edipdir.

ОРТА АСЫРЛАР ҲАПОНИАНЫҢ МЕДЕНИАТИ

Орта асылар. Ҳапониядакы шаһер илаты

Ҳытайдан гирип gelen buddizm Ҳапо-
нианын руһы медениетине, дӑп-дес-
сurlарына we илатынын едеп normalарына ӧрӑн
улы тӑсир едипдир. Дӧwлетде ылымлы адамлар
диийип будда monаһларына айдилыпдыр. Emma,
VIII асылрдан Ҳапонияда аристократларын җага-
лары ӱчин мекдеплер ачылып башлапдыр. Шӧна
garamazдан, яшларын бир бӧлеги канунлары we
еделияты ӧwренmek ӱчин Ҳытайа барыпдыр.
Bилимлы японлар гадымдан Ҳытай ийероглифлери
билen яззыпдырлар. IX асылрын ortalарында я-
пон елипбиийи дӧредилипдир. ОI Ҳытай яззуwyna
есасланса-да, яззmak ӱчин бирнеме аматлы
bolупдыр. Ҳапонияда hem гошгы яззmak we
saz gurallарыны җалмак билимлы адамлар ӱчин
zerur hasapланыпдыр. Шӑһерлилерин арасында
шаһырлар ӧрӑн кӧп болупдыр, hatда olарын я-
рышлары hem геҗирилипдир.

Ҳапон сазандалары

Hindistanyň Ajanta şäherindäki gowak-ybadathanalar

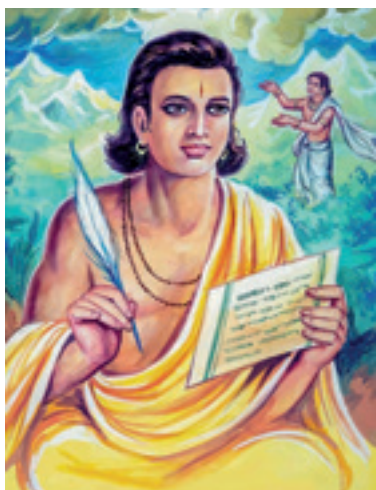
HINDI MEDENIÝETI

Orta asyrlarda Hindistanda tebigat ylymlary esli ösüpdir. Hindiler häzirki arap sifrleri diýilýän hasabyň onluk ulgamyny döredipdirler. Biziň mekdep arifmetikamyz hem hindileriň açyşy hasaplanýar. Hindileriň gadymky dermanlyk ösümlükler bilen bejermek usullaryny häzirki günde hem döwrebap lukman alymlar öwrenipdirler. Bu döwürde Sanskrit dilindäki edebiýat ösýär. Beýik dramaturg **Kalidasanyň** pýesalary we eserleri birnäçe häzirki dillere terjime edilipdir. Musulmanlaryň döwründe döwletde pars dilindäki edebiýatlar hem emele gelýär.

ZEHINLILER ÜÇIN!

Sanskrit – Hindistanyň gadymky we orta asyrlardaky edebi dili. Hindi ussa-gurluşykçylary gaýalary oýup ýa-da daşdan beýik ybadathanalar gurupdyrlar. Bu ybadathanalar relýef, heýkel we nagyşlar bilen bezelipdir. Deli soltanlygynda ajaýyp musulman metjitleri gurlupdyr. Hindiler sazy we tansy gowy görüpdirler. Olar tansa diňe bir sungat hökmünde garamazdan, ol arkaly söýgi, ylahlar we rowaýatdaky gahrymanlar hakynda hekaýa edipdirler. Olaryň tansynda her bir beden hereketi, her bir ümi bilen (aýratyn hem eliniň barmaklary bilen) çuňňur many-mazmun aňladypdyrlar. Tans etmegi öwrenmek üçin ýyllaryň dowamynda meşgullanypdyrlar.

Kalidasa

Hindiler hem özboluşly gurluşyk we binagärçilik däplerine eýe bolup, bu ugurda uly üstünlikler gazanypdyrlar. Olaryň guran binalarynyň arasynda iň meşhury **Ajanta** budda ybadathanasy bolup, ol dokuz asyryň (mil. öň. II – milady VII asyr) dowamynda gurlupdyr. Ussalar tarapyndan bu ybadathana gaýalara oýup işlenen 29 sany otagdan ybarat bolup, otaglaryň diwarlary relýefler bilen örtülen, heýkeller we oýup işlenen nagyşlar bilen bezelen.

Häkimiýete musulmanlaryň gelmegi bilen demirgazyk Hindistanda täze metjit, medrese, mawzoleý, minaralary geometrik nagyşlar we arap ýazgylary bilen bezelen gümmezleri peýda boldy. Aýratyn hem, paýtagtda beýikligi 70 metrlik «Kutb minor» minarasyna eýe metjit gur-

lupdyr. Musulmanlar häkimiýeti wagtynda hindi oba jemgyýeti köne kasta kanunlary boýunça ýaşamagyny dowam edipdir. Hökümdarlaryň köşklerini hindi gurluşykçylary gurupdyr, salgytlary hindi mürzeleri hasaplap, teňneleri hem hindiler zikgeläpdiler. Deli soltanyň köşgünde brahman-astrologlar ýaşap, haýyrly günleri belläp beripdirler, brahman-tebipler keselleri bejeripdirler.

TARYHY SYN!

Orta asyrlarda Günorta Aziýada hinduilik, budda we yslam dinleriniň täsirinde özboluşly gurnama medeniýeti şekillenipdir.

GÜNDELİK DURMYŞY, DÄP-DESSURLARY, ADATLARY

Gurply hindiler uly howly-jaýlarda ýaşapdyrlar. Öý enjamlaryndan söýenilýän ýumşak oturgyçlar, krowatlar bolupdyr. Pola dokalan gamyş, halylar ýa-da haýwan derisi düşelipdir. Garyplary gamyş kübelerde ýaşapdyrlar. Erkekleriň we aýallaryň geýimleri örän yönekeyjedi. Erkekler köçä çykanda uzyn köýnek we ýapynjyk taşlap alsa, aýallar bedenlerini ýapyp durýan birnäçe metr uzynlykdaky matadan orama geým (sari) geýipdirler. Musulmanlaryň täsirinde soňra köýnek geýipdirler. Hindiler şaý-sepleri we atylary gowy görüpdirler. Aýal-gyzlar baýramlarda özlerini güller bilen bezemegi halapdyrlar. Hindileriň aglabasy süýtli we ösümlüklerden taýýarlanan naharlar bilen iýmittenipdirler. Mal etini we spirtli içgileri içmeýärler diýen ýaly. Sebäbi olar din tarapyndan gadagan edilipdir. Olar küşti açyş edipdirler, aşyk oýnamakdan lezzet alypdyrlar. Sport oýunlaryna hem ähmiýet beripdirler.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Hytaýlylaryň gündelik durmuşy, öý-jaýy, geýimleri, tagamlary haýnda aýdyp beriň.
2. Hytaý medeniýetiniň orta asyrlardaky esasy üstünliklerini aýdyp beriň.
3. Koreýada ýaýran konfusiançylyk, buddizm we yslam dinlerine deňeşdirip baha beriň.
4. Ýaponiýanyň medeniýeti barada nämeleri bildiňiz?
5. Hindi medeniýetiniň özboluşly taraplary barada aýdyp beriň.

MAZMUNY

Giriş	3
-------------	---

I BAP. ORTA ASYRLARDA YEWROPA HALKLARY (V-XIII asyrlar)

1-nji tema:	German taypalary we Rim imperiyasy	6
2-3-nji temalar:	Frank döwleti: korollykdan imperiya tarap	12
4-nji tema:	Britaniyadan – Angliya	22
5-nji tema:	Mukaddes Rim imperiyasy	30
6-nji tema:	Wizantiya: Günbatar bilen Gündogaryň arasynda	36
7-nji tema:	Slawyan döwletleriniň emele gelmegi	42

II BAP. V-XIII ASYRLARDA AZIYA WE AMERIKA

8-nji tema:	Täze din sallançagy	50
9-nji tema:	Arap halyfaty: slam dünýäsiniň döredilmegi	56
10-nji tema:	Seljuklar döwleti	62
11-nji tema:	Mongollar döwleti	66
12-nji tema:	Hindistan – «müň täsinlik ýurdy»	72
13-nji tema:	Hytaý – «Asmanasty imperiyasy»: ösüşi we dagamagy	78
14-nji tema:	Koreya orta asyrlarda	84
15-nji tema:	Gündogar ýurt – Yaponiya orta asyrlarda	88
16-nji tema:	Amerika orta asyrlarda	92

III BAP. ORTA ASYR HALKLARYNYŇ SOSIAL-YKDUSADY WE MEDENI DURMUŞYNDAKY ÖZGERIŞLER

17-nji tema:	Orta asyrlarda hristian äleminde bolup geçen özgerişler	100
18-nji tema:	Haçly yürüşler	106
19-nji tema:	Yewropada orta asyr şäherleriniň özboluşlylygy	116
20-nji tema:	Aziyanyň orta asyr şäherleri	124
21-nji tema:	Yewropanyň orta asyr medeniýeti	130
22-nji tema:	Arap halyfaty ýurtlarynyň medeniýeti	136
23-nji tema:	Hytaý, Koreya, Yaponiya we Hindistan halklarynyň medeniýeti ...	142

Dünyä taryhy [Tekst]: 7-nji synp üçin derslik L.M. Nasrullaýew [we başg.]. - Daşkent : Respublikan tälim merkezi, 2022. – 152 s.

ISBN 978-9943-8375-1-5

UO'K 94(100)(075.3)

KBK 63.3(0)ya72

O'quv nashri

JAHON TARIXI

*Umumiy o'rta ta'lim
maktablarining 7-sinfi uchun darslik
(Turkman tilida)*

Terjime eden: Kamiljan Hallyýew

Suratçy Firdaws Tolipow

Redaktor Aýnura Alymjanowa

Korrektor Şahnoza Ahmedowa

Tehniki redaktor Akmal Suleýmanow

Dizaýner-sahypalaýjy Artur Nurullaýew

Çap etmäge 2022-nji ýylyň 2-nji iýulynda rugsat edildi. Möçberi 60×84 1/8.

«Arial» garniturasy. Kegli 12 şponly. Ofset çap ediliş usuly.

Şertli çap listi 17,67. Neşirýat-hasap listi 19,76.

_____ nusgada çap edildi. Buýurma № ____.

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

No	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaý	Synp ölçüli-başçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaý	Synp ölçüli-başçysynyň goly
1						
2						
3						
5						
7						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby bütin, dersligiň esasy böleginden aýrylmandyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.